

תהליכי חינוך יסודי בווארשה הכבושה ובגטו וארשה 1939-1942¹

למושג "חינוך" הגדרות רבות שהמכנה המשותף שלהן הוא היות החינוך תהליך שינוי כולל ומכוון של בני אדם, צעירים בעיקר, לקראת מטרה הנתפסת כראויה.² כלומר, אף שפעולות חינוך מתבצעות בהווה, הגשמת המטרות שכלפיהן הוא מכוון אמורות להתקיים בעתיד. כיצד מתבצעים אפוא תהליכים חינוכיים כאשר העתיד נראה מעורפל ובלתי ניתן לחיזוי? בתקופת השואה התחדדה שאלה זו לאין שיעור, שכן היה מדובר בתקופה ייחודית, שבה מצאה עצמה החברה היהודית בשעתה הקשה ביותר ונאלצה להתמודד עם מצבים אנושיים חסרי תקדים בהיסטוריה האנושית.

לכאורה, הקניית חינוך בתקופה קיצונית כזו, שבה נעלם כל אורח החיים היהודי שהתקיים טרם המלחמה וחדלו מלהתקיים כל הנורמות והערכים שעליהם התבססה הקהילה היהודית, איננה אלא פרויקט משני בחשיבותו. חרף זאת, העיזבון התיעודי רחב ההיקף שהותירה אחריה תקופת השואה מעיד על כך שגם בנסיבות הקיצוניות של השלטון הגרמני, ובשלביו האחרונים של הקיום היהודי, הוקמה ופעלה בווארשה מערכת חינוך מסועפת, מחתרית ורשמית כאחת, שנועדה לכל שכבות הגיל של הילדים והנוער.

מאמר זה בוחן את התיעוד הענף הנוגע לחינוך בגטו וארשה. לפני המלחמה שימשה וארשה מרכז חינוך יהודי עברי, יידישיסטי ופולני. החינוך לגווניו השונים התרכז במוסדות החינוך הרשמיים שלה, כמו גם בשיעורי ערב של תנועות פוליטיות ואידיאולוגיות ושל תנועות נוער. אלה שיקפו היטב את הפסיפס הפוליטי, הכלכלי, התרבותי והדתי של החברה היהודית בעיר. בין שתי מלחמות העולם למדו רוב הילדים היהודים בבתי ספר יסודיים ממלכתיים פולניים, או בבתי ספר יסודיים ממלכתיים שהיו מיועדים ליהודים.³ אותן חלק בציבור היהודי ששם

1. מאמר זה הוא פרק מתוך עבודת גמר על תהליכי החינוך בווארשה הכבושה ובגטו וארשה, בהנחיית ד"ר שרה בנדר. ראו: שרין דוד, **תהליכים חינוכיים בווארשה הכבושה ובגטו וארשה 1939-1942** (עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 2005).

2. יצחק קשתי, מרדכי אריאלי, שמחה שלסקי (עורכים), **לקסיקון החינוך וההוראה** (תל אביב, 1997), עמ' 170.

3. על הגורמים שהניעו את רוב הציבור היהודי לשלוח את ילדיו למערכת החינוך הפולנית הכללית ראו: שמואל רוזנהק, "על מערכת החינוך היהודי בפולין בין שתי מלחמות העולם", בתוך ישראל הלפרין

לעצמו למטרה לשמור על זהותו היהודית הקים לשם כך רשת של מוסדות חינוך שמטרתם המשותפת היתה שימור הלאומיות היהודית. מלבד מוסדות חינוך רשמיים היו בעיר גם מסגרות חינוך סוציאליות לילדים יתומים, שבהן היווה החינוך ככלל את העיקר, ולא דווקא ההוראה לבדה.⁴

על רקע נסיבות אלה, שאלה רלוונטיות לחקר החינוך היהודי בזמן המלחמה הינה עד כמה דמותה מערכת החינוך היהודית בתקופת השואה למערכת החינוך שהתקיימה בין שתי מלחמות העולם, והאם וכיצד השתנתה בעקבות המלחמה. בשאלה זו ידון המאמר, שעניינו הוא מערכת החינוך היסודי שהתקיימה בווארשה היהודית בתקופת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם השנייה.

רוב המחקרים על סוגיית החינוך בגטו וארשה אינם חדשים.⁵ באחרונה נוספו מקורות ראשוניים רבים המספקים מידע בנוגע למערכות החינוך – מסמכים ארכיוניים שונים, תעודות, ספרי זיכרונות ועדויות חדשות, שלא היו נגישים לחוקרים בעבר. הדיון המוצע כאן מתבסס על מקורות חדשים אלה, והוא מחולק לשניים. חלקו הראשון סוקר את מסגרות החינוך היסודי שהוקמו בווארשה בזמן המלחמה ובכללם מוטיבציית הילדים למשחק ולמידה. חלקו השני בוחן כלים ושיטות הוראה שנקטו אנשי החינוך בווארשה בזמן המלחמה – כל זאת בהשוואה למערכות חינוך ולאופני חינוך שנהגו בשנים שלפני המלחמה. פרק הזמן שבו יתמקד המאמר הוא התקופה שמתחילת מלחמת העולם השנייה ועד ה"אקציה הגדולה" בגטו וארשה, ביולי 1942.

(עורך), **בית ישראל בפולין** (ירושלים, תשי"ד), עמ' 142, וראו גם: אברהם ויין (עורך), **פנקס קהילות – וארשה והגליל** (ירושלים, תשמ"ט), כרך 4, עמ' 86; חיים אורמיאן, "האידיאולוגיה החינוכית של יהדות פולניה", **חינוך – רבעון פדגוגי פסיכולוגי** (תרצ"ט), עמ' 81.

4. מסגרות החינוך היהודי העיקריות שבהן למדו ילדים יהודים בווארשה היו: א) בתי ספר ממלכתיים; ב) בתי ספר של הקהילה הוורשאית; ג) בתי ספר פרטיים; ד) בתי ספר ציבוריים; I) "תרבות", II) ציש"א – צענטראלע יידישע שול-אורגאניזציע, III) "שולקולט", IV) "חורב" ו-"בית יעקב", V) "יבנה"; ה) מסגרות חינוך סוציאליות. על מסגרות החינוך היסודי בין שתי מלחמות עולם בהרחבה ראו דוד, **התליכים חינוכיים בווארשה הכבושה ובגטו וארשה 1939-1942**, פרק ראשון.

5. ראו: ישראל גוטמן, **יהודי וארשה** (תל אביב, 1977); גדעון גרייף (עורך), **תולדות יהודי וארשה** (ירושלים, 1991); אסתר גלדהרר-מארק, "דאס יידישע פאך און העכערע שול וועזן אין ווערשע אין דער צייט פון דער דייטשער אקופאציע", **בלעטער פאר גשיכטע**, כרך 2, חוברות 1-4 (1949); שרה נשמית, "לפרשת החינוך המאורגן בגטו וארשה", **ידיעות בית לוחמי הגטאות**, 21 (1959); נחמן בלומנטל, "בתי ספר בגטו וארשא", בתוך **אנציקלופדיה של גלויות** (ערך י' גרינבוים, תל אביב, 1959), ב; ראו גם: Ruta Sakowska, "O tajnym nauczaniu w Getcie Warszawskim", *Lat Wojny* (1971), Tom VII *I Okupacji*; משה גליקסברג, **החינוך היהודי בווארשה** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ה); Barbara Engelking, Jacek Leociak, *Getto Warszawskie* (Warszawa, 2001). *przewodnikpo nieistniejącym miescie*

פרוץ מלחמת העולם השנייה ב-1 בספטמבר 1939, וכיבוש העיר וארשה על ידי הגרמנים כחודש לאחר מכן, עיכבו את פתיחת שנת הלימודים 1939/40, מאחר שהתנאים בעיר הנצורה והמופצצת לא אפשרו פעילות חינוכית, יהודית ולא יהודית גם יחד. בתחום החינוך שלט כאוס מוחלט. מבנים רבים שבהם שכנו בתי ספר נהרסו, נשרפו או נבזזו במהלך ההפצצות, ובניינים אחרים הופקעו על ציודם על ידי שלטונות הכיבוש הגרמניים; המבנים שנותרו בידי היהודים היו במצב גרוע: קירות סדוקים, רצפות הרוסות, חלונות פרוצים ונטולי זגוגיות, בלא חומרי הסקה לחורף ובלא ציוד לימודי. יתרה מזו, מספר רב של מורים וחלק מבני הנוער היהודים נמלטו מזרחה. באותו שלב טרם פרסמו הגרמנים צו או הוראה כלשהם שיבהירו את יחסם לחינוך בבתי הספר של היהודים. בקרב ההורים, אנשי החינוך והתלמידים היהודים שררה אי ודאות.

משום כל זאת החליטו מנהלי בתי הספר, שפעלו מכוח ההסכמה שבשתיקה של אותן רשויות הפיקוח על בתי הספר אשר עדיין התקיימו, לפתוח את בתי הספר, גם אם באיחור-מה. הם נמנעו מלהכריז על כך בפומבי, כדי שלא למשוך את תשומת הלב של השלטונות הגרמניים. הלימודים החלו ב-10 באוקטובר 1939, אך הקשיים האובייקטיביים דיללו את שורות התלמידים והמורים, וגם אותם תלמידים אשר ביקרו בבית הספר לא עשו זאת באופן סדיר, הן משום שההורים פחדו לשלוח את ילדיהם לבתי הספר בזמן המלחמה והן מחמת תנאי הלימודים הקשים.⁶

הלימודים נמשכו זמן קצר בלבד: הגרמנים סגרו את בתי הספר היהודיים בווארשה כבר ב-4 בדצמבר 1939, בתואנה של סכנת התפשטות מחלות מידבקות, והחרימו את כל רכושם, כך שבסוף שנת 1939 נותרו אלפי ילדים יהודים בלא מסגרת חינוכית. מצב זה הניב שני תהליכים מקבילים: ניסיונותיהם הבלתי נלאים של היודנראט והעומד בראשו לקבל מהשלטונות הגרמניים היתר לפתוח בתי ספר חוקיים מחד גיסא, ומאידיך גיסא – הקמתה של מערכת חינוך יהודית מחתרתית, לא חוקית.⁷

הניסיונות להשיג היתר להפעלת מערכת חינוך נשאו פרי רק שנה ועשרה חודשים לאחר סגירתה של מערכת החינוך הפורמלית, כלומר ב-5 בספטמבר 1941, שאז קיבל היודנראט את

6. חיים אהרון קפלן, **מגילת ייסוריין** (תל אביב, תשכ"ו), עמ' 59, 84. ראו גם: אדם צ'רניאקוב, **יומן גטו וארשה** (ירושלים, תש"ל) (12.9.1939), עמ' 3. אנה נאטאנבלוט, "די שולן אין ווארשעווער געטא", **ייזוא בלעטער**, XXX (1947), עמ' 173. שרה נשמית, "לפרשת החינוך המאורגן בגטו וארשה", **ידיעות בית לוחמי הגטאות** 21 (1959), עמ' 99; Ruta Sakowska, "O szkolnictwie i tajnym nauczaniu w Getcie Warszawskim", 55 *Biuletyn* (Warszawa 1965), pp. 59, 60.

7. מאמר זה איננו עוסק בתרומתם של היודנראט והעומד בראשו לתהליכי החינוך בווארשה הכבושה ובגטו וארשה בזמן המלחמה. על תרומה זו ראו בין השאר: בתיא דביר, **אדם צ'רניאקוב – יו"ר היודנראט של יהודי וארשה** (עבודת גמר לקראת תואר מוסמך במדעי הרוח, האוניברסיטה העברית, 1993).

האישור המיוחל לפתיחת בתי הספר עבור חמשת אלפים תלמידים יהודים.⁸ ישראל גוטמן כותב על כך כי הסכמה זו של הגרמנים משקפת את העובדה שמבחינתם לא נחשבו העיסוקים היהודיים בתחום הרוחני או הרעיוני לבעלי משמעות, כל עוד התנהלו בדל"ת אמות של הגטו ולא יכלו להשפיע מחוצה לו.⁹ גם רותה סקובסקה (Sakowska) מציינת שהדעה הרווחת בווארשה הכבושה ובגטו וארשה היתה שהגרמנים לא שמו להם למטרה לפעול במיוחד נגד פעילות חינוכית ותרבותית מחתרתית.¹⁰

ואולם מאחר שבמשך תקופת הביניים הארוכה לא התקיים בעיר חינוך יהודי רשמי, מצבם של המורים היהודים הידרדר מאוד. למרביתם לא היו אמצעי פרנסה חלופיים, והיו מהם שהגיעו לחרפת רעב. לקצבה המזערית ששולמה מן הקרנות של איגוד המורים לשעבר, לא נודעה השפעה ממשית כלשהי על מצבם. בד בבד, המוני הצעירים שנשללה מהם הזכות לקבל השכלה נותרו בחוסר מעש. מצב זה דרש מענה וגילה את תושייתם של הורים, אנשי חינוך ותלמידים. אלה הקימו, בתוך זמן קצר, מערכת חינוך מחתרתית ענפה אשר טיפלה באלפי ילדים בגילאי בית הספר העממי והתיכון. המסגרות החינוכיות שהוקמו כללו שיעורים פרטיים ו"קומפלטים" (komplety) (קבוצות לימוד קטנות של ילדים, שהשתתפו בהן בדרך כלל 10-12 תלמידים);¹¹ "פינות לילד" במסגרת ועדי הבתים, וכן מטבחים לילדים, פנימיות ובתי יתומים, פנימיות למחצה ומעונות יום, מסגרות חינוך לילדי פליטים ואף בתי ספר רשמיים.

חלק א: מסגרות החינוך – תמונת דיוקן

שיעורים פרטיים ו"קומפלטים"

החינוך לגיל היסודי התנהל בשיעורים פרטיים ושיעורים ב"קומפלטים". לחינוך בשתי המסגרות הללו זכתה רק קבוצה חברתית מצומצמת של בני המעמד הבינוני, שהיתה להם האפשרות הכספית לדאוג לחינוך ילדיהם.¹²

8. Joseph Kermish (ed.), *To Live with Honor to Die with Honor* (Jerusalem, 1986). p. 468. ראו גם: נאטאנבלוט, "די שולן אין וארשעווער געטא", עמ' 174; גריף, **תולדות יהודי וארשה** (ירושלים, 1991), עמ' 212; "O szkolnictwie i tajnym nauczaniu", Sakowska, עמ' 62; גוטמן, **יהודי וארשה**, עמ' 109.

9. גוטמן, **יהודי וארשה**, עמ' 162.

10. Ruta Sakowska, "O tajnym nauczaniu w Getcie Warszawskim", *Warszawa Lat Wojny I Okupacji*, Tom VII (1971), p. 242.

11. שיטת חינוך חשאית זאת, בקבוצות לימוד שנקראו "קומפלטים", היתה נפוצה מאוד בגטו וארשה בזמן הכיבוש, בעיקר בקרב ילדים בגיל תיכון. ראו שרה נשמית, **מאבקו של הגטו** (תל אביב, תשל"ב), עמ' 41. נשמית טוענת כי הלמידה ב"קומפלטים" היתה נהוגה בגטאות נוספים, מלבד וארשה.

12. נתן קונינסקי, "על מצבו של הילד היהודי" (פולנית), נובמבר 1941, **ארכיון יז ושם** (להלן: **איו"ש**) M.10.AR.1/47, עמ' 1. וראו גם: Barbara Engelking and Jacek Leociak, *Getto Warszawskie*.

בתקופת הכיבוש מילאו השיעורים הפרטיים תפקיד חשוב. בשכבות האינטליגנציה שימשו ההורים או האחים כמורים ולימדו את ילדיהם, ואם נבצר מהם ללמדם בעצמם דאגו לשכור מורה פרטי.¹³ עם ה"קומפלטים" נמנו, למשל, ה"קומפלטים" ברמה של כיתות א', ב' ו-ג', שניהלה המורה שולץ בבית ברחוב לשנו (Leszno) 31. גם לצד הגימנסיה על שם סופיה קלצקה (Kelecka) התקיימו "קומפלטים" ברמה של בית ספר יסודי.¹⁴

הפסיכולוגית אלינה יאנקובסקה (Jankowska), ששימשה מורה ב"קומפלטים" היסודיים, מספרת בעדותה שקבוצות כאלו החלו להתארגן מיד לאחר סגירת בתי הספר, בדצמבר 1939. הקבוצות היו קטנות, מחשש שיתגלו על ידי השלטונות הגרמניים. גיל הילדים בקומפלט שבו לימדה יאנקובסקה נע בין 5 ל-12 שנים. המורים, יחד עם תלמידיהם, ארגנו חומרי עזר ללימודים ועלו לבית הספר. ה"קומפלטים" הוחזקו באופן פרטי, בלא סיבסוד מהיודנראט. כל מי שידו השיגה מבין התלמידים שילם סכום קטן, וילדים למשפחות עניות למדו חינם.¹⁵

נתן קונינסקי, פדגוג ועסקן ציבורי, מפעילי מפלגת "פועלי ציון" והזרם החינוכי "שולקולט", שניהל בזמן הגטו את הפנימייה ברחוב מילנה (Mylina) 18, כתב בנובמבר 1941 עבור ארכיון "עונג שבת" מאמר על החינוך בגטו, ובו השווה את הלימוד בשתי המסגרות הללו. ה"קומפלטים", לדעתו, היו עדיפים מלימודים אינדיבידואליים, מפני שאפשרו לילדים לבלות בחברת בני גילם ועודדו תחרות חיובית בין הילדים. השיעורים הפרטיים, לעומת זאת, התקיימו בתנאים לא נוחים, בשל היעדר חדרי לימוד מתאימים. לטענתו, ילד הלומד ביחידות ואינו יכול

przewodnikpo .nieistniejącym miescie (Warszawa, 2001), p. 335.

13. הלימודים בשיעורים פרטיים תוארו היטב בעדויות הניצולים: הלינה בירנבאום, שהיתה בת עשר כשפרצה המלחמה, למדה בהדרכת אחיה הבכור, ולאחר מכן בהדרכתה של מורה פרטית, תוכנית לימודים מכיתה ג' של בית ספר יסודי ועד לכיתה הראשונה בתיכון. ראו: הלינה בירנבאום, **החיים כתקווה** (תל אביב, 1983), עמ' 16. דב קורנבלום כותב בספרו שלמד באופן פרטי אצל העלמות גרטה ודיליה ברחוב פאביה (Pawia) 1. יותר מאוחר השתתף ב"קומפלטים" פרטיים. במשך השנים 1940-1942 למד קורנבלום בשיעורים פרטיים, ובמסגרת זו סיים את הכיתות ב', ג' ו-ד'. ראו: דב קורנבלום, **הנצר האחרון** (תל אביב, 1999), עמ' 51. וראו גם אצל אורי אורלב, **משחק החול** (ירושלים, 1996), עמ' 21.

14. קפלן, **מגילת ייסורין**, עמ' 113. ראו גם: Sakowska, "O szkolnictwie i tajnym nauczaniu", עמ' 75.

15. ראו: עדות ד"ר אלינה יאנקובסקה, 10 במאי 1960, **איו"ש** O.3/1612, עמ' 6. העדה מציינת רחוב נוסף שבו התקיימו הלימודים, אולם לא ניתן לזהות רחוב זה. רחל רובין, שהיתה בת 12, מעידה שלאחר סגירת בתי הספר בווארשה הקימו מוריה לשעבר מבית הספר היסודי קבוצות קטנות שבהן למדו עשר עד שנים עשרה ילדות. הלימודים, שהיו בתשלום, התקיימו בבתיים הפרטיים של המורים. גם אסתר שומסקי, שהיתה בת 11 בפרוץ המלחמה, זוכרת כיצד עברה מעליית גג אחת לשנייה, ושם היו מתקבצים קומץ ילדים עם מורתם, שלטענתה לימדה אותם בהתנדבות. ראו: עדות רחל רובין, 6 בנובמבר 1997, **איו"ש** O.3/10316, עמ' 4. ראו גם: עדות אסתר שומסקי, 1 ביולי 1997, **איו"ש** O.3/10586, עמ' 8. באותו עניין ראו גם: עדות שלמה שביסגולד, **איו"ש** O.33/1034, עמ' 112.

לתת ביטוי לשאפתנות ולהתחרות בחבריו, יאבד עד מהרה את עניינו בלימודים. ואולם גם לתלמידי ה"קומפלטים" לא היו תנאים אופטימליים, והם נאלצו לעבור לעתים תכופות מדירה לדירה. בדרך כלל לא התאימו הדירות לצורכיהן של קבוצות הלימוד, ותמיד היתה סכנה שהגרמנים יגלו את הלומדים. קונינסקי הגיע לכלל מסקנה כי גם לימוד אישי ופרטי וגם לימוד ב"קומפלטים" אינם תחליף לבית הספר. עם זאת, וחרף מגרעותיהם, מילאו שני אופני הלימוד הללו תפקיד חשוב, משום שדאגו לבריאותם הנפשית של הילדים, להתפתחותם הרוחנית ולהרחבת אופקיהם, והרחיקו אותם מהשפעתו השלילית של הרחוב.¹⁶

2. "פינות לילד" במסגרת ועדי הבתים

חינוך נוסף ניתן לילדים יהודים במסגרת ועדי בתים. בווארשה הכבושה ובגטו וארשה מילאו ועדי בתים תפקיד חשוב בעזרה הסוציאלית ובענייני תרבות וחינוך. מבחינה ארכיטקטונית היתה כל יחידה של בית "סגור" מאוכלסת במאות אנשים. עוד לפני המלחמה נוצרו בתוך היחידות הסגורות הללו חיי תרבות, אף כי בהיקף מצומצם. בתקופת הכיבוש הגרמני, כשתנאי העוצר התכוף כפו על אנשי ה"בית" להישאר יחדיו, בלא אפשרות לצאת לרחוב, התפתחה מטבע הדברים כל יחידה כזו למרכז חברתי ותרבותי עצמאי לאנשי הבית. ועדי הבתים, שהוקמו על ידי "המדור החברתי" של "הארגון היהודי לעזרה סוציאליסטית" – יס"א (יידישע סוציאלע אליינהילף)¹⁷ – והקיפו כרבע מאוכלוסיית הגטו, ארגנו בשיתוף עם צנטו"ס¹⁸ את הטיפול

16. קונינסקי, **איו"ש** M.10.AR.1/47, עמ' 1-2. נתן קונינסקי הלך עם ילדי הפנימייה לטרבלניקה באוגוסט 1942. ראו גם: *Ruta Sakowska (op.), Archiwum Ringelbluma – Dzieci-tajne nauczanie* w *getcie warszawskim* (Tom II, 2000), p. 358. סקובסקה מזהה את נתן קונינסקי, כותב המאמר לארכיון רינגלבלום "על מצב הילד היהודי בגטו וארשה", עם אהרן קונינסקי, גישו של רינגלבלום. על קונינסקי ראו גם רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 143.

17. יס"א (יידישע סוציאלע אליינהילף) – ארגון לעזרה עצמית יהודית – הוקם בספטמבר 1939 בתיאום עם ארגון העזרה הכללי פולני ואחרי כניעת וארשה המשיך לפעול כארגון עצמאי. את הקמת הארגון יזמו אנשי הג'וינט, ונציגי הציבוריות היהודית נטלו בו חלק. הארגון, שתמך בתקופת השואה בהמוני נזקקים, פעל ממאי 1940 במסגרת הממשל הגרמני ומרכזו היה בקרקוב (Kraków). ראו הדס גולדמן וחוי בן ששון, **שנות ראינו רעה**, כרך ב (ירושלים, תשס"ג), עמ' 180.

18. צנטו"ס (Centos) – ראשי תיבות של השם הפולני הרשמי: "מרכז חברות סעד לילדים ויתומים יהודיים". ארגון צנטו"ס, אשר הוקם ב-1923 בסיועו של הג'וינט, היה בנוי כפדרציה של תשעה ועדים מחוזיים וייצג את ארגוני המחסה לילדים לפני הממשלה הפולנית. צנטו"ס שיתף פעולה עם הג'וינט ופיקח על פעולתם של הארגונים המקומיים. בעיקר היה מעין מרכז רוחני, שבו נידונו באופן כללי כל הבעיות החינוכיות והציבוריות הקשורות למפעל המחסה לילדים. בשנת 1938 פעל צנטו"ס בעשרות ערים ברחבי פולין וקיים 218 מוסדות סעד לילדים: 83 בתי יתומים, 90 פנימיות למחצה, 21 בתי נוער, קייטנות אחדות ומוסדות שונים אחרים. ראו ד"ר צבי פרנס, "חברת צנטו"ס", בתוך **אנציקלופדיה**

בילדיהם של דיירי הבית, במסגרת חינוכית שנקראה "פינה" – חדר בתוך הבית שהוקצה לילדים ובו התקיימה פעילות חינוכית.¹⁹

ועדי הבתים הם שהשכירו לצורך זה את החדרים המתאימים, דאגו לחומרי הסקה, לזוגיות לחלונות ולציוד נוסף, וכמובן בראש ובראשונה להזנת הילדים. הם אף השתדלו לספק ב"פינות" עזרה רפואית, לרכוש צעצועים, עפרונות וצבעים, ובחורף אף סידרו בחצרות משטחי החלקה על הקרח. הביקור ב"פינות" היה כרוך בתשלום, אולם ועדי הבתים מימנו את לימודיהם של ילדים עניים.

מספר ה"פינות לילד" שהוקמו בזמן המלחמה שנוי במחלוקת. סביר להניח שטענתה של סקובסקה, המתבססת על ארכיון רינגלבלום, שטרם הקמת הגטו במאי 1940 הוקמו כ-89 "פינות", וכעבור שנה היו כבר כ-500 "פינות" שבהן שהו כ-15 אלף ילדים, היא הנכונה.²⁰ הפעילות ב"פינות" היתה חינוכית באופייה. היו ועדים שהעסיקו מורה או גננת מקצועית, אולם גם הילדים הבוגרים עזרו לטפל בקטנים. מדריכים מטעם צנטו"ס ביקרו ב"פינות" ופיקחו על עבודת המטפלות. הם סיפקו להן חומרי קריאה, טקסטים, תווים לשירה ותוכניות למופעים של ילדים, ואף דרשו דיווח וניהול יומן שבועי על עיסוקי הילדים.²¹ לטענת העיתון "גזטה ז'ידובסקה" (Gazeta Żydowska)²² בגיליונו מ-26 ביולי 1940, נוהלו ה"פינות" על ידי כוחות פדגוגיים מעולים והיו נתונים להשגחתם של עסקנים מסורים שעשו הכול כדי לתת

של גלויות, א, עמ' 576. ראו גם: אדולף אברהם ברמן, **במקום אשר יעד לי הגורל** (תל אביב, תשל"ח), עמ' 93.

19. דוד בנשלום, "ועדי הבתים בגטו וארשה", **ילקוט מורשת** סא (1996), עמ' 86. ראו גם: O Sakowska, "Komitety domowe w getcie Warszawskim", וכן: "tajnym nauczaniu", עמ' 238, וכן: Biuletyn 61 (1967), p. 59.

20. רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 142. וראו גם: O Sakowska, "O tajnym nauczaniu", עמ' 239, 258. לעומת סקובסקה טוענים ברמן, מנהל צנטו"ס אז, ואופוצ'ינסקי מעובדי "עונג שבת", כי בסוף שנת 1941 היו כ-160 "פינות", וב-1942 מציין ברמן שהיו כ-200 "פינות", שבהן שהו כ-5,000 ילדים. קרוב לוודאי שמספר ה"פינות" הנמוך יחסית שבו נוקבים השניים נובע מן המידע החלקי שעמד לרשותם בזמן המלחמה, ואשר עליו התבססו. ראו: ברמן, **במקום אשר יעד לי הגורל**, עמ' 111-112. ראו גם אופוצ'ינסקי, "ילדים בחוצות", בתוך: פרץ אופוצ'ינסקי, **רשימות** (תל אביב, תשל"ל), עמ' 106.

21. O Sakowska, "O tajnym nauczaniu", עמ' 239. ראו גם: O Sakowska, Komitety domowe, עמ' 73; פרץ אופוצ'ינסקי, "ועד הבית בוולינסקה" בתוך: אופוצ'ינסקי, **רשימות**, עמ' 51.

22. "גזטה ז'ידובסקה" (Gazeta Żydowska) – עיתון יהודי רשמי שיצא בקרקוב, ביזומה גרמנית מובהקת, ביולי 1940. העיתון שימש ככלי להעביר דרכו את דבר השלטונות, ונועד לשדר תחושה של קביעות, בהירות והיעדר שרירותיות במדיניות הגרמנית. באופן פרדוקסלי, דווקא בכתב עת זה התפרסם מידע רב על חיי היהודים בגטאות ובערים בפולין, וכן ראו בו אור מאמרים ויצירות של אנשי רוח יהודים שלא התפרסמו במקומות אחרים. ראו: דניאל בלטמן, **גטו וארשה – סיפור עיתונאי** (ירושלים, תשס"ג), עמ' 23.

לילדים טיפול ראוי.²³ ואולם חיבוריו של פרץ אופוצ'ינסקי "ילדים בחוצות" ו"ועד בית בוולינסקה" מעידים, שלא תמיד היה המצב כזה. אופוצ'ינסקי כותב כי "בני הנוער שבבית, כמעט כל הבחורים והבחורות היודעים להחזיק עט בידם, נעשים מורים ומורות ומחנכים לילדים".²⁴ בניגוד למאמר ב"גזטה זידובסקה", אופוצ'ינסקי סבור שמפעל ה"פינות" נכשל בחלקו, וזאת בין השאר משום שנוהל בשפה הפולנית, שהיתה זרה לרוב הילדים דוברי היידיש שאיכלסו אותן. לדוגמה מביא אופוצ'ינסקי את ה"פינה" ברחוב וולינסקה, שבה עבד נוער מטעם תנועת "צוקונפט" – שהייתה שייכת לצעירי ה"פונד". רק אותן "פינות" שנוהלו בידי נוער בעל הכרה לאומית, הצליחו ונותרו, לדעתו, מלאות חיות ועשירות בתוכן.²⁵

האם אכן נכשלו חלק מה"פינות", ואם כן, האם אכן נבע כישלונן מהשימוש בשפה הפולנית? מאמרו של אופוצ'ינסקי אינו מספק תשובה חד-משמעית על השאלה. סביר להניח ששיפוטו של אופוצ'ינסקי נובע מתפיסתו האידיאולוגית: אופוצ'ינסקי הצטרף בשנת 1927 למפלגת "פועלי ציון צ.ס." ומאז ואילך עסק בפעילות מפלגתית, לרבות בימי הגטו. צבי שטר טוען שהמפלגה מילאה את כל חייו והיתה לו "מקור של השכחה ועידוד בחייו הקשים",²⁶ ועל כן יש להתייחס להערכותיו בהסתייגות. יתרה מזו, דווקא העובדה שב"פינות" רבות שוחחו בפולנית, מעידה עד כמה הוטמעה השפה בקרב אוכלוסיית הילדים היהודית, עובדה שנבעה ככל הנראה מכך, שבין שתי מלחמות העולם רוב הילדים היהודים למדו חינוך בייסודיים ממלכתיים פולניים. על שכיחות השפה הפולנית בקרב הקהילה היהודית בווארשה מעיד עמנואל רינגלבלום ביומנו, במאי 1942: "הציבור מרבה לדבר פולנית בהנאה. ברחובות שומעים מעט מאוד יידיש... אני סבור שזוהי הוכחה לטמיעה לשונית גדולה, שהיתה ניכרת כבר לפני המלחמה ועתה היא בולטת יותר ברחוב המדבר פולנית".²⁷

בין הפעילות המסורתיות ביותר ב"פינות" היו הפסיכולוגיות ד"ר אסתר מארקינובה (מארקין) וד"ר רומנה וישנסקה. בזמן שהותן בגטו המשיכו השתיים להיות בקשר עם המורה שלהן לשעבר מן האוניברסיטה, פרופסור ולדיסלאב ויטוויצקי (Witwicki), שהיה שולח להן בובות

23. יצחק ארד, ישראל גוטמן, אברהם מרגליות (עורכים), **השואה בתיעוד** (ירושלים, תשל"ח), עמ' 166.
24. פרץ אופוצ'ינסקי (1892-1943), סופר ועיתונאי, חבר פועלי ציון שמאל, עבד בגטו כדור ונמנה עם עובדי ארכיון "עונג שבת". ראו: אופוצ'ינסקי, "ועד הבית בוולינסקה", עמ' 50; אופוצ'ינסקי, "ילדים בחוצות", עמ' 107.
25. שם, שם.
26. צבי שטר, "הרשימות ומחבריהן", בתוך: פרץ אופוצ'ינסקי, **רשימות**, עמ' 261-262. בניגוד לטענת אופוצ'ינסקי, מיומן "צוקונפט" מתאריך 30 באפריל 1941 עולה שהתנועה הפעילה 27 פינות שכולן נוהלו ביידיש. ראו: דניאל בלטמן (עורך), "יומן של צוקונפט בגטו וארשה", בתוך: מארק אדלמן, **הגטו הלוחם** (תל אביב, 2001), עמ' 148.
27. רינגלבלום, **יומן**, עמ' 376. על תופעת הפולניזציה בחברה היהודית בפולין ראו גם נתי כהן, "ספריות יהודיות וקוראיהן בפולין בין שתי מלחמות עולם", **ציון** 67 (2004).

פלסטלינה מעשה ידיו לילדי הגטו. הבורות, שהוברחו פנימה בדרכים נסתרות, מצאו חן בעיני הילדים והדרישה להן היתה גדולה.²⁸

3. מטבחים

במחצית השנייה של שנת 1941 ניהלה צנטו"ס בגטו וארשה 28 מטבחים לילדים, שסיפקו מדי יום מנות מרק ל-29,516 ילדים רעבים.²⁹ מאחר ששלטונות הכיבוש הגרמניים לא הרשו לקיים בגטו בתי ספר יהודיים, שימשו מטבחי הילדים של צנטו"ס גם מסווה לבתי ספר חשאיים, מכל זרמי החינוך שהתקיימו בעיר לפני המלחמה.³⁰ את ההחלטה הרשמית ללמד במטבחים קיבלה בדצמבר 1941 הוועדה המשותפת של נותני החסות של ציש"א (צענטראלע יידישע שול אורגאניזציע – ארגון בתי הספר היהודיים) "שולקולט", "תרבות", "חורב" ו"בית יעקב".

המטבחים פעלו במבנים ציבוריים שבהם שכנו בתי הספר לפני המלחמה, והילדים קיבלו בהם ארוחה חמה, חנים או תמורת תשלום סמלי. כל זרם דאג למצרכים ולתוספות מזון נוספים על הסיוע של צנטו"ס. כדי ליצור גם פעילות פדגוגית, בנוסף להזנת הילדים, העסיקה צנטו"ס, בשיתוף עם הזרמים השונים, צוות עובדים שהיו מחנכים לפני המלחמה. העסקת המחנכים

28. ד"ר אסתר מארקינובה (מארקין), פסיכולוגית צעירה, היתה מהמסורות ביותר מבין עובדות הסעד לילדים. נלקחה לטרבלינקה במהלך האקציה בקיץ 1942. ראו: רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 142. רומנה וישנסקה היתה לפני המלחמה פסיכולוגית ועובדת מחקר במחלקה הפסיכולוגית באוניברסיטת וארשה. בגטו התמסרה לעבודה עם ילדים ונוער ולעבודה מחקרית. נרצחה בקיץ 1942. ראו: Irena Sendlerowa, "O Działalności Modziej Przy Komitetach Domowych w Getcie Warszawskim", *Biuletyn* 2 (118) (1981), pp. 115-116, 118. אפשרות להסתתר אצל חברים בצד הארי, אולם הן מיאנו לעשות כן בטענה שאם הן יברחו וידאגו לעצמן, יהיה עליהן "לשכוח את חיוכי הילדים".

29. Sakowska, "O szkolnictwie i tajnym nauczaniu", עמ' 72, הערה 87. סקובסקה מתבססת על דוח התקציב של צנטו"ס ממחצית 1942. ראו גם ברמן, **במקום אשר יעד לי הגורל**, עמ' 105.

30. במסמך שנכתב בזמן המלחמה בצד הארי של וארשה כתב ברמן: "מתחת למסווה של המטבחים לילדים ומעונות היום של צנטו"ס התקיימה בגטו פעילות ענפה של הוראה חשאית. ברשת הרחבה של בתי-הספר החשאיים מכל הזרמים למדו בגטו אלפי ילדים. היו בתי ספר חילוניים, שבהם לימדו בשפת היידיש – ציש"א. בראש בתי-הספר הללו עמדו פעילי הבונד ופועלי ציון שמאל, סוניה נובוגרודסקה, שכנא סאגן ואחרים. היו בתי-ספר עבריים של 'תרבות', שבראשם עמדו רוזנבלום, מוסטקוב ואחרים, בתי-ספר של 'שולקולט', שהיו קשורים עם 'פועלי ציון שמאל', בתי-ספר של 'יבנה', שהיו קשורים עם 'המזרח', ובתי-ספר 'חורב' ו'בית יעקב', שהיו קשורים עם 'אגודת ישראל'. ראו: ברמן, **במקום אשר יעד לי הגורל**, עמ' 104; ברמן, **מימי מחתרת** (תל אביב, תשל"ה), עמ' 206. יש לציין שרק בשישה מתוך כלל המטבחים התנהלה עבודה חינוכית שוטפת בדומה ללימודים בבית ספר. ראו: **תולדות יהודי וארשה**, עמ' 212. ראו גם: Sakowska, "O tajnym nauczaniu", עמ' 232.

נועדה גם לענות על מצוקתם הכלכלית של המורים. על צוות המורים שעבד במטבחים הוטל גם לדאוג למצבם הסניטרי וההיגייני של הילדים, לנהל עם הילדים שיחות על ניקיון ולעורר בהם מודעות לנושא. במסגרת זו הגיעו למטבחים משלחות מיוחדות של סניטרים ורופאים מטעם טו"ז (TOZ) – האגודה לשמירת בריאותה של האוכלוסייה היהודית. שליחי טו"ז בדקו את הילדים וחילקו להם סבון, מסרקים ונוזלים לחיטוי מפני כינים, וכן תרופות שונות.³¹

על הפעילות החינוכית במטבח של ציש"א ברחוב נובוליפקי (Nowolipki) 68 נותר בידינו מידע רב, משום שבמטבח זה לימד ישראל ליכטנשטיין, אחד העובדים של ארכיון "עונג שבת", אשר ריכז בין היתר מסמכים הקשורים לפעילות זו. במטבח זה היו שלושה חדרי אוכל, שבכל אחד מהם פעלו בעת ובעונה אחת שלוש קבוצות של תלמידים. בנוסף, היו מועצות תלמידים שארגנו תורנויות ומשחקים בחדרי האוכל, קישטו את האולמות במגורות נייר ובציורים, טיפלו בצמחים וחילקו תעודות הצטיינות על ניקיון. על מטבח נוסף שהפעילה רשת "תרבות" ברחוב פרוסטה (Prosta) 98 מלמדת עדותו של קופל פישץ, שניהל את המטבח בדצמבר 1940. פישץ מספר על מצבו הפיסי העגום של המטבח, אשר כלכל בתחילת פעילותו כ-800 ילדים ובסוף 1941 – כ-3,500 ילדים. לדבריו, מבחינת הילדים היתה התמונה אחידה: כולם היו במצב של צער ומצוקה. בשל הצורך הדחוף בתרומות שיקלו עליהם, ולו במעט, החליטה הנהלת המטבח להקים מקהלת ילדים שתשיר שירים בעברית, תדקלם ותציג הצגות לפני הציבור היהודי וכך תאסוף תרומות. המטרה אכן הושגה – המופעים הועלו לפני אולמות מלאים, והצופים שהתרגשו מיצירות הילדים תרמו תרומות כספיות לא מבוטלות.³²

4. פנימיות ובתי יתומים

מספרם של הילדים היתומים והעניים בווארשה גדל בהתמדה בשל תנאי הכיבוש והחיים בגטו, התמותה הרבה, שילוח הגברים למחנות עבודה, העוני, הרעב ותהליך ההתרוששות של מרבית הקהילה היהודית. הלימודים במחותרת בהיקף נרחב התאפשרו לילדים הללו

31. על הפעילות החינוכית במטבחים ראו: "O tajnym nauczaniu", Sakowska, עמ' 232. ראו גם: קונינסקי, **איו"ש**, M.10.AR.1/47, עמ' 11; שרה מונק, "על נקודות ההזנה בגטו וארשה", **ילקוט מורשת** ע"ח (2004), עמ' 170; "O szkolnictwie i tajnym nauczaniu", Sakowska, עמ' 73; Archiwum Ringelbluma, עמ' 88; הלל זיידמן, **יומן גטו וארשה**, יידשע וואך (ניו יורק, תשי"ז), עמ' 116; קונינסקי, **איו"ש**, M.10.AR.1/47, עמ' 11.

32. "O tajnym nauczaniu", Sakowska, עמ' 235. ראו גם: עדות קופל פישץ, "תרבות" (פולנית) (יוני 1944), בית לוחמי הגטאות, **אוספים** 3178, עמ' 17-18. מלבד המטבח בפרוסטה 8, פעלו בחסותה של "תרבות" המטבחים בנובוליפקי 22 ו-62. ראו: רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 146. ראו גם ברמן, **במקום אשר יעד לי הגורל**, עמ' 133 וכן: "O szkolnictwie i tajnym nauczaniu", Sakowska, עמ' 73. לפעילות החשובה שתנועות הנוער קיימו במטבחים ראו: דוד, **תהליכים חינוכיים בווארשה הכבושה ובגטו וארשה 1939-1942**, עמ' 71 ואילך.

רק באמצעות סיוע סוציאלי אשר היה אמור לדאוג בראש ובראשונה להזנתם, להלבשתם ולהיגיינה האישית שלהם. את החינוך המחתרתי היסודי לילדים יתומים ועניים ניהל ארגון הסעד צנטו"ס, בהשתתפות "ארגון העזרה הסוציאלית העצמית" של יהודי וארשה.³³ במהלך המלחמה הקים צנטו"ס כמה וכמה פנימיות ובתי יתומים, שמספרם המדויק שנוי במחלוקת. סביר להניח שהוקמו בין 14 ל-16 בתי יתומים ופנימיות.³⁴

אדולף אברהם ברמן, שכתביו מהווים מקור מידע חשוב, מציין כמה בתי יתומים ופנימיות: הפנימייה לילדים רכים ברחוב ז'לנה (Zielna) 67, שאותה ניהלה הפדגוגית הנודעת שרה גרובר יאנובסקה, ובית היתומים הגדול לכ-1,000 ילדים בוולנושץ' (Wolność) 14. מנהלו של בית יתומים זה היה ד"ר יאן פשאבורסקי, רופא ילדים ופנימאי, אשר נספה ב-1942. בשלב מאוחר יותר החליף אותו המנכ"ח שימאנסקי. ב"בית המהגר היהודי" לשעבר, ברחוב מילנה 18, הוקמה פנימיית ילדים גדולה, בניהולו של הפדגוג נתן קונינסקי.³⁵

את הפנימיות לבנים ברחוב טווארדה (Twarda) 7 וטווארדה 21 ניהלו המחנכים שטרנפלד ודומברובסקי. מקור מידע חשוב על אודות פנימיות אלה הוא אלבום שנשלח לג'וינט באפריל 1940 מטעם יס"א, ובו תצלומים של שתי הפנימיות, לרבות כיתובים נלווים. תצלומים אלה מלמדים שבפנימיות התגוררו בנים מהזרם האורתודוקסי; התלמידים לבשו תלבושת אחידה וחבשו לראשיהם כיפות. הלימודים התנהלו בקבוצות שישבו סביב שולחנות ולמדו בהנחיית מורים. באחת התמונות נראית קבוצת ילדים לומדת מתוך ספר, בזמן שקבוצה אחרת משחקת בדמקה. מספר הילדים בתמונות מגיע לעשרות. בפנימייה בטווארדה 21 היו, כפי הנראה,

33. רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 75. ראו גם: "O tajnym nauczaniu", Sakowska, עמ' 229. ראו גם: "O szkolnictwie i tajnym nauczaniu", Sakowska, עמ' 72.

34. בחיבורו "גורל הילדים בגטו וארשה", אשר חלקו נכתב כנראה בזמן המלחמה, ובספרו **במקום אשר ייעז לי הגורל**, שנכתב בשלהי שנות ה-70 בישראל, טען ברמן כי ארגון צנטו"ס ייסד כ-30 בתי יתומים ופנימיות שבהם טופלו 4,000 יתומים. חיבוריהם של אופוצ'ינסקי וקונינסקי, שנכתבו בשלהי נובמבר 1941, וכן המחקרים שלאחר המלחמה של טרונוק וסקובסקה, לעומת זאת, מציינים שמספר הפנימיות בגטו היה נמוך במחצית מהמספר שנוקב בו ברמן. ראו ברמן, **מימי מחתרת**, עמ' 204; פרץ אופוצ'ינסקי, **רשימות**, עמ' 257-267. במאמרו "ילדים בחוצות", שנכתב בנובמבר 1941, טוען אופוצ'ינסקי, בהתבסס על הדוח של צנטו"ס, כי בגטו היו 14 פנימיות ובתי יתומים, ובהם חסו 2,000 ילדים (שם, עמ' 104). גם קונינסקי טען כי בתי היתומים והפנימיות סיפקו מחסה לכ-2,000 ילדים. מכאן ניתן לשער שקונינסקי התבסס על אותו הדוח של צנטו"ס שעליו נסמך אופוצ'ינסקי. ראו: קונינסקי, **איו"ש** M.10.AR.1/47, עמ' 12. ישעיה טרונוק, המתבסס על "גאזטה ז'דובסקה" מפברואר 1941 ועל הבולטין של המחלקה הסטטיסטית של היודנראט בווארשה, כותב כי היו 16 פנימיות ובתי יתומים. ראו: טרונוק, **יודנראט** (ירושלים, תשל"ט), עמ' 187. סקובסקה, שהתבססה על דוח התקציב של צנטו"ס מאמצע שנת 1942, טענה כי בעיר היו כ-15 פנימיות שבהן שוכנו 2,078 ילדים. ראו: "O szkolnictwie i tajnym nauczaniu", Sakowska, עמ' 72.

35. ברמן, **במקום אשר יעז לי הגורל**, עמ' 100.

קבוצות גיל שונות. בתמונות מפנימייה זו נראים ילדים צעירים מאוד, בגיל הגן, וגם ילדים בגיל בית ספר. בתצלומים מן הפנימייה בטווארדה 7 הילדים נראים מבוגרים יותר.³⁶

מוסדות נוספים היו הפנימייה לבנות ברחוב שליסקה (Sliska) 28, בניהולה של המחנכת ברונאוטובסקה והסנטוריום ה"בונדאי" לשעבר, על שם ולאדימיר מְדֵם (Medem), שינה את צביונו בזמן המלחמה ונהפך לפנימייה של צנטו"ס ובה כ-250 ילדים. מנהלי הפנימייה היו אנשי ה"בונד", העסקנים מושקאט ורוזה אייכנר, ד"ר טולה מינץ והמחנכת מניה זיגלבוים. ברמן מציין שגם בעת המלחמה נשאר מוסד זה דוגמה ומופת לחינוך ולטיפול בילדים.³⁷

פנימיית הילדים הגדולה, "דוברא וולה" (Dobra Wola), אשר הוקמה ביוזמת עשירי הגטו ברחוב ז'לנה 61, איכלסה כ-400 ילדים. דוח המפקח מטעם יס"א, ד"ר שלמן, שביקר בפנימייה ב-17 באפריל 1942, מספק מידע רב על הפנימייה. לפי הדוח הוקמה הפנימייה ב-7 בינואר 1942 על ידי תורמים עשירים שמינו לה "פטרונט" ובו החברים: א' גפנר, המהנדס ש' שרשבסקי, המהנדס ז' צדרבוים, א' קוברינר, ד' נוייר, העלמה ק' וייסברג, הגב' מ' פינקרט, הגב' נ' רוטר והגב' ט' רוטשטיין. ד' נוייר התמנה לנשיא.³⁸ פנימייה נוספת לבנות שכנה במה שהיה לפני המלחמה "בית הנוער" לבנות, ונוהלה על ידי המחנכת מאריה רוטבלאט.³⁹ הן ממכתביו של ברמן והן ממקורות נוספים עולה שבגטו וארשה היתה פעילות פילנתרופית ענפה, שניתן להקיש ממנה כי אפיינה את הקהילה הוורשאית עוד בתקופה שלפני המלחמה.

"בית המחסה המרכזי" ברחוב ז'לנה הוקם בראשית הכיבוש, כתוצאה ממיזוגם של שני מוסדות: "בית מחסה לילדים עזובים בני דת משה" מרחוב לשנו 127, ו"בית המחסה המרכזי ליתומים ולזקנים עניים בני דת משה" מרחוב וולסקה 18. בשנתיים הראשונות לכיבוש היה מוסד זה מהמוסדות הגדולים ביותר לילדים יתומים, והחוסים בו היוו כשליש מסך כל החוסים בפנימיות ובבתי יתומים. מצבו, שהיה כבר מלכתחילה כבי רע, הידרדר בהתמדה בשל ההתרוששות הכלכלית של יהודי וארשה, ובעיקר בעטייה של ההנהלה הכושלת.

פרופ' לודוויג הירשפילד, בקטריולוג נודע, מספר על התנאים החמורים בבית המחסה המרכזי: "זה היה גיהנום עלי אדמות... בכניסה תקף אותך ריח של צואה ושתן. התינוקות

36. ארכיון שם עולם, אלבומי ארגון הסעד, חט' ורשה, תיק ה'. הצילומים באלבומים אלה באו לשרת צורך מסוים מאוד של הג'וינט: להציג לפני תורמיו את השימוש שנעשה בכספם ולגייס כספים נוספים. לכן הם עוסקים בנושאי עזרה סוציאלית בלבד. רוב התצלומים צולמו בתוך מוסדות שונים שהפעילו מוסדות הסעד, כגון מרפאות, בתי יתומים, מחסני חבילות, גני ילדים וכדומה.

37. ראו גם ברמן, **במקום אשר יעד לי הגורל**, עמ' 101.

38. "דוח העזרה הסוציאלית מביקור בפנימייה 'דוברא וולה'", **איו"ש** M10.AR.2/96, עמ' 3. ראו גם ברמן, **במקום אשר יעד לי הגורל**, עמ' 103. לטענת ברמן, ד"ר פליציה צ'רניאקוב, רעייתו של יו"ר היודנראט, היתה גם היא חברה בהנהלת המוסד. לא מצאתי לכך סימוכין בדוח. ראו גם: Jozef Barski, "Los Dzieci Getta Warszawskiego", *Biuletyn* 3-4, p. 99 (1978).

39. ברמן, **במקום אשר יעד לי הגורל**, עמ' 104.

שכבו מטונפים, לא היו חיתולים. בחורף קפא השתן ועל קרח זה היו מוטלות גופות קטנות קפואות... במקום השתוללו מחלות הטיפוס והאדמת. הרופאים לא היו בני אדם רעים, אך לא הצליחו להתמודד עם מכת גניבות בלתי מרוסנת מצד אנשי הסגל, שעטו על עוניה זה כעל טרף קל".⁴⁰

ד"ר יאנוש קורצ'אק, שהיה ער למצב הבלתי נסבל בז'לנה, החליט להתנדב למשרת מחנך לתקופה של חודש ימים. כשהתקבל לעבודה כתב קורצ'אק לד"ר אנה ברוידה-הלר, יו"ר ועדת בריאות מטעם היוזנראט בווארשה, שהוקמה במטרה להילחם במגפות ובתמותה הגבוהה בקרב הילדים, מכתב בזו הלשון: "החלטתי לסגור את עצמי במחנה הריכוז הידוע לשימחה בכל הרובע – בז'לנה 39 (אם להאמין לקול האזעקה, הרי נפטרים כמה עשרות ילדים ליום). משימת התאבדות אך מוכרחים לנסות ולהציל את המצב".⁴¹ עם כניסתו לתפקיד בפברואר 1942 החל קורצ'אק למלא דוחות שבועיים הנוגעים למצבו החומרי של בית היתומים ולמצבם הבריאותי והנפשי של הילדים. בדוח הרפואי שהגיש, קובע קורצ'אק שבקבוצת הגיל הנמוך התמותה היא בשיעור של 100%; בגילאי הביניים – תמותה של כ-50%; ובקבוצת הילדים הבוגרים קשה לקבוע את שיעור התמותה, אך הוא בהחלט גבוה. מרבית הילדים סובלים מפצעי לחץ, מגרדת ומפטרות, מרביתם סובלים מקור, בשל היעדר הסקה נאותה, ולכן הם שוכבים במיטות בשלשות, לעתים ברביעיות, ומבלים יממות תחת שמיכות כדי לחמם זה את זה. יתר על כן, הם סובלים מתת-תזונה כרונית. ילדי בית הספר היו מוזנחים גם מבחינה חינוכית, בשל מותה הטראגי של מורתם והיעדר ממלאת מקום, ובשל התמעטותם המספרית עקב טיפוס הבהרות.⁴²

בניגוד לבית המחסה המרכזי, היו לבית היתומים של קורצ'אק וסטפה וילצ'ינסקה מוניטין מצוינים.⁴³ עם הקמת הגטו, ב-15 בנובמבר 1940, נאלצו קורצ'אק, צוותו היהודי

40. *Kermish, To Live with Honor*, עמ' 398. ראו גם יצחק פרליס, "קורצ'אק בגטו וארשה", עמ' 50; אלקושי, **יאנוש קורצ'אק בעברית**, עמ' 53; שבח אדן, ישראל גוטמן, אדיר כהן ויעקב רותם (עורכים), **עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק – מקורות חדשים מן הגטו** (כרך 4, ירושלים, 1993), עמ' 105. פרטים על אודות הירשפילד ראו בסעיף "בית-הספר לרפואה" בתוך: דוד, **תהליכים חינוכיים בווארשה הכבושה ובגטו וארשה 1939-1942**, עמ' 94.

41. אדן, **עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק**, עמ' 41.

42. שם, עמ' 100-101.

43. סטפניה וילצ'ינסקה, מחנכת יהודיה ידועה, שבמשך למעלה משלושים שנה היתה שותפתו של קורצ'אק לאידיאות ולחיים בבית היתומים, הלכה עמו ועם ילדי בית היתומים בדרכם האחרונה לטרבלינקה. על וילצ'ינסקה ראו אצל רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 84; שמעון זקס, **סטפה – האשה מאחורי קורצ'אק** (תל אביב, 1986). לטענת זקס, בהיסטוריוגרפיה של בית היתומים קופח חלקה של סטפה, כיוון שלא היתה ידועה כקורצ'אק, אולם פועלה היה רב ולא ניתן להפריד בין תרומתה לתרומתו של קורצ'אק לניהול של בית היתומים.

והילדים היהודים' לוותר על מקום משכנם בבית היתומים ברחוב קרוכמאלנה 92 ולעבור למעונם החדש, בבניין ברחוב חלודנה (Chlodna) 33, שהיה גדול, מרווח ונחשב לאחד הבתים המסודרים והטובים ביותר בגטו. בחלק אחד של הבית שכנו משפחות, ובחלקו השני פעל בית היתומים.⁴⁴

על אורח החיים והחינוך בבית היתומים של קורצ'אק מספרת יונה בוצ'אן, מחנכת שעבדה בו מראשית המלחמה ולאחר מכן בגטו. כך, בין השאר, היא מתארת את שגרת יום השבת במעון:

היום נפתח בפגישה של המחנכים והצוות הטכני, בניהולו של קורצ'אק. במהלך הפגישה נמסרה סקירה על מכסת המזון הקיימת, הועלו הצעות להשגת מזון נוסף וניתן דיווח על פגישות עם מוסדות ואנשים בנוגע להשגת מזון. לאחר הפגישה נהג קורצ'אק לספר לילדים את האגדה "החתול במגפיים". בשבת בצהריים הוגש בבית היתומים חמין. לאחר הארוחה היו הילדים מתפזרים לביקורים בבתי קרוביהם בגטו. בשעות אלו, שבהן התרוקן הבית מתושביו, נהגה סטפה וילצ'ינסקה להיפגש עם בוגרי המוסד ולסייע להם ככל שהיה בידה.⁴⁵

ב-26 באוקטובר 1941, לנוכח צמצום נוסף בשטח הגטו, נאלץ בית היתומים של קורצ'אק לעבור למשכנו השלישי והאחרון, ברחוב שיינה (Sienna) 16. מבנה זה, בניגוד לבית בחלודנה, לא היה מותאם לצורכי הילדים, ואף על פי כן גם בו נשמרו הארגון, הסדר והניקיון, למרות הצפיפות והדחוק, וגם הפעילות היומיומית נמשכה שם כסדרה.⁴⁶ על התפקיד החשוב שמילאו בתי היתומים והפנימיות בחיי הילדים בגטו וארשה כותב קונינסקי:

הפנימיות הן תחליף למשפחה. הילדים מתגוררים שם, מקבלים מנות אוכל יומיות, לבוש ועזרה רפואית. עכשיו נהנים גם מחינוך ולימודים. את קומץ הילדים שנמצאים בפנימיות יש לראות כבני מזל. המלחמה לא השאירה אצלם עקבות פגיעה חמורים. הילדים חיים כאן בשקט, מקבלים טיפול מצוות חינוך מקצועי, הם פטורים מדאגות

44. צוות החינוך הפולני והיתומים הפולנים שהיו בבית היתומים בקרוכמאלנה 92 טרם המלחמה המשיכו לשהות שם בזמן המלחמה, ואף שמרו על קשר רצוף עם קורצ'אק בזמן שהותו בגטו. ראו פרליס, "קורצ'אק בגטו וארשה", עמ' 36; רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 83; אלקושי, **יאנוש קורצ'אק בעברית**, עמ' 31, מיכאל זילברגברג, **יומן וארשה** (תל אביב, 1969). עמ' 18.

45. יונה בוצ'אן, "אזכור", **מבנים**, כד 4 (1962), עמ' 420; רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 83.

46. י' פרליס, "קורצ'אק בגטו וארשה", עמ' 51. ראו גם רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 83; בוצ'אן, "אזכור", עמ' 428.

יומימיות ורחוקים מההשפעה ההרסנית של הרחוב... התוצאות חיוביות ביותר. לפנימייה יש השפעה חיובית על התפתחותם.⁴⁷

גם אם יש בתיאור גורף זה ביטוי לאינטרס של קונינסקי להציג תמונה חיובית של הפנימייה שבניהולו, אין ספק שבאופן יחסי היה מצבם של הילדים במוסדות אלה טוב יותר ממצבם של ילדים שחיו ברחוב.

5. פנימיית למחצה ומעונות יום

מסגרת נוספת שהוקמה עבור הילדים בגטו וארשה כדי לדאוג להם למזון, ללבוש, להיגיינה אישית ולחינוך, היו הפנימייות למחצה ומעונות היום. מספרם של אלה שנוי במחלוקת: קרוב לוודאי שהוקמו כשש פנימייות יומיות, כטענתם של סקובסקה וקונינסקי, המתבססים על דוח צנטו"ס מאמצע 1942.⁴⁸

הילדים שנמצאו בפנימיית למחצה ובמעונות היום זכו לטיפול דואג, לפיקוח סניטרי-היגייני, ולשלוש, ולעתים אף חמש, ארוחות ביום. בנוסף, התנהלה במוסדות אלה עבודה חינוכית אינטנסיבית. לצד לימודי תפירה וציור לימדו את הילדים זמרה ואף ארגנו מקהלות. הילדים הגדולים יותר קיבלו גם השכלה בסיסית בקריאה ובמתמטיקה, והמוכשרים שבהם אף השתתפו בתחרויות של צנטו"ס. לדעת קונינסקי, חשיבותם של מוסדות אלה נבעה מכך שהצליחו להציל מהרחוב ילדים שהיו עלולים ליפול קורבן לפשע, ובמידה מסוימת השיבו להם את ילדותם. אף על פי כן, לא היה בפעילות זו של המוסדות כדי לשפר את מצבם הגופני הירוד של הילדים, שרבים מהם היו חולים וסבלו מבעיות עיכול ומפצעים מוגלתיים בגופם, למרות העזרה שהוגשה להם. צוות המחנכים שהועסק בפנימיית למחצה ובמעונות היום, ואשר בראשו עמדה המחנכת אנה נאטאנבלוט, המפקחת על בתי הספר בגטו מטעם היודנראט, התמודד עם קשיים משמעותיים, הן בשל הרכב הגילים השונה של הילדים והן בשל מספרם הרב של הילדים הלוקים בפיגור שכלי, שהלך והחמיר בעקבות המלחמה.⁴⁹ התנאים בפנימיית למחצה ובמעונות היום היו קשים יותר מהתנאים ששררו בבתי היתומים ובפנימיית, וזאת, לטענת ברמן, מכיוון שהפנימיית למחצה ומעונות היום לא נהנו מחסות ציבורית, למעט זו של צנטו"ס, ולכן היה קשה למצוא להם מימון. בראשית 1942 קיבלה עליה רשת "תרבות" את הפיקוח

47. קונינסקי, **איו"ש** M.10.AR.1/47, עמ' 12.

48. קונינסקי, **איו"ש** M.10.AR.1/47, עמ' 12. ראו גם: "O szkolnictwie i tajnym nauczaniu", Sakowska, עמ' 72. ברמן, לעומתם, נקב במספר מוגזם של 20 פנימיית יומיות. קשה לשער שבתקופה הקצרה שחלפה מכתבת הדוח באמצע 1942 ועד האקציה הגדולה ביולי אותה השנה נפתחו 14 פנימיית יומיות נוספות.

49. קונינסקי, **איו"ש** M.10.AR.1/47, עמ' 13.

החינוכי על פנימיית יום של צנטו"ס לילדים רכים ברחוב זמנהוף 18, ופרשה את חסותה גם על שתי הפנימיות של צנטו"ס, ברחוב טווארדה (Twarda) 14 ו-21.⁵⁰

6. מסגרות חינוך לילדי פליטים⁵¹

את מספר הפליטים היהודים שהגיעו לווארשה מראשית הכיבוש ועד הגירוש הגדול לטרבלינקה, ביולי 1942, מעריכים בלמעלה מ-150,000 נפש.⁵² תפקידו של צנטו"ס היה לטפל בילדי הפליטים, להאכיל אותם, לספק להם בגדים ונעליים ולארגן למענם מערכת חינוכית. מצבם של ילדים אלה היה קשה במיוחד. המגורים החדשים של הילדים היו ב-160 תחנות פליטים שארגנה העזרה הסוציאלית היהודית בגטו וארשה, ואשר הילדים חיו בהן בזהמה, בצפיפות ובצחנה. בשל מחסור בבגדים, בלבנים ונעליים היו הילדים עירומים למחצה או לחלוטין לבושים בבגדיי סחבות ויחפים. ההיגיינה הירודה והמחסור בסבון גרמו לתחלואה רבה בקרב הפליטים, דרדרו את בריאות ילדיהם ופגעו בהתפתחותם התקינה. התמותה בתחנות היתה גדולה פי שלושה מן התמותה בקרב סך התושבים בגטו. מחלות, רעב ומוות של מבוגרים הביאו לידי עלייה תלולה במספר הילדים היתומים מקרב הפליטים.⁵³

בניסיון להקל על מצב עגום זה הקים צנטו"ס מסגרת מיוחדת לילדי פליטים – מועדונים, אשר הראשוניים שבהם הוקמו בקיץ 1940. המועדונים מוקמו ליד התחנות לפליטים. בדוחות נמסר על מועדונים שהוקמו ברחוב ז'ימנה 3, 4 (Zimna), זמנהוף 5, 6, 8 ו-9, פביה 12 ו-18, נובוליפקי 5, 6, 7. לובצקו (Lubeckiego) 12, ז'לאזנה 58 ו-64, בגנו 1 (Bagno), שליסקה 28, לשנו 56, דז'קה 3, וסטבקי.⁵⁴

50. ברמן, **במקום אשר יעד לי הגורל**, עמ' 105; עדות קופל פישץ, בית לוחמי הגטאות, **אוספים** 3178, עמ' 48-50.

51. נשאלת השאלה מדוע הקימו לילדי הפליטים מסגרות חינוך נפרדות, כגון המועדונים, במקום לשלבם במסגרות הקיימות לשאר ילדי הגטו. בשיחה שערכתי עמו בתאריך 23 בספטמבר 2005 בנושא זה, טען פרופ' ישראל גוטמן שלא היתה בנמצא מדיניות חינוך רשמית לילדי הפליטים, וכי מאחר שילדים אלה התרכזו בנקודות פליטים, הפתרון המתבקש היה להקים עבורם מסגרות חינוך נפרדות במקומות שבהם שהו. הורים לילדי פליטים שיכלו לעמוד בתשלומים, שלחו את ילדיהם למסגרות חינוך אחרות בגטו, כגון המטבחים וכו'.

52. לאה פרייס, **פליטים במרקם החיים היהודיים בעיר ורשה ובגטו (ספטמבר 1939-יולי 1942)** (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2006), עמ' 301.

53. קונינסקי, **איו"ש** M.10.AR.1/47, עמ' 4. ישעיהו יורק גולדמן היה בן 11 כשהגיע לווארשה עם משפחתו כפליט באפריל 1942. הוא שוכן בתחנת פליטים בז'יטניה (Zytunia) 1. בעדותו הוא מתאר בית בן שלוש קומות ובו חדרים, שכל תושבי העיירה ממנה בא השתכנו בו, כשלוש או ארבע משפחות בכל חדר. ראו: עדות ישעיהו יורק גולדמן, 14 בדצמבר 1990, **איו"ש** O.3/6260, עמ' 7.

54. "דוחות מטפלות", **איו"ש** M.10.AR.2/110. ראו גם: Ruta Sakowska (op.), "Sprawozdania: swietliczanek z Getta Warszawskiego – z Archiwum Ringelbluma", *Biuletyn* 2 (1975), pp. 59-70.

לטענת ברמן הקים צנטו"ס 30 מועדונים לכ-5,000 ילדי פליטים. בראש המדור לסעד במועדונים עמדה הפסיכולוגית ד"ר אסתר מארקינובה, ופדגוגים ופסיכולוגים ידועים הועסקו בהם כמחנכים. ברמן מציין כי פעילי צנטו"ס ואנשי ציבור רבים הגדירו את המועדונים כ"נאות מדבר בתנאי הגיהנום של תחנות הפליטים". המועדונים היו נקיים, מוארים, שופעי חום ומסודרים באורח אסתטי. המחנכים קיימו עם הילדים שיחות בנושאים שונים, סייעו לילדים הגדולים יותר ללמוד בעצמם, ארגנו משחקים ושעשועים, והדריכו את הילדים כיצד להיאבק בזוהמה. במועדונים זכו אלפי ילדים להרגשת בית טובה.⁵⁵

הדוחות שכתבו מטפלות אשר עבדו במועדונים אלה מדצמבר 1941 ואשר מצאו דרכם לארכיון רינגלבלום, משרטטים תמונה שונה לחלוטין. במועדונים מסוימים היו אמנם תנאים טובים מאשר באחרים, אך במרבית המועדונים מתארות המטפלות תנאי מגורים וסניטציה ירודים להחריד. גוותיהם של רוב המבנים היו חדירים לגשם; בחלונות לא היו זגוגיות, במבנים לא היו דלתות, מערכות החשמל והגז לא פעלו וקווי המים היו מקולקלים. בימים קרים היו מסיקים את תנורי החימום המאולתרים בחומרי בערה מכל הבא ליד, אפילו בספרים. הצפיפות והקור גרמו לזוהמה מחרידה בחדרים, השירותים לא התאימו ולא הספיקו למספר כה גדול של ילדים, ולעתים קרובות היו נסתמים, כך שהצואה והשתן זרמו על רצפתם ומשם לפרוזדורים ולחדרים. בחלק מהמועדונים שכבו ילדים על הרצפות, מחוסרי בגדים חמים וכלי מיטה. בשל התנאים הקשים היו הילדים עושים את צורכיהם על הדרגשים, ולעתים אף היו קופאים למוות. בכמה מועדונים הצליחו להתקין זגוגיות בחלונות רק בשלהי 1941, ואף להשיג תנורים וחומרי הסקה, אולם נותר בעינו המחסור בפריטים חיוניים ביותר כגון שולחנות, ספסלים, מברשות, מטאטאים, קערות וכפות. הילדים אכלו לעתים קרובות מתוך סירים, עציצים וקופסאות פח.⁵⁶ עם זאת, יש לזכור כי מחברות הדוחות היו מעוניינות להבליט את מצבם הגרוע של המועדונים ואת היקפי פעילותן, כדי להגדיל את תקציביהם או לקבל סיוע אחר, גדול יותר. ולמרות הכול, ניתן לשער שהתמונה הקשה שעולה ממרבית הדוחות אינה רחוקה מהמציאות. לטענת לאה פרייס, הניסיון להקים מועדונים שיהיו מנותקים מההוויה המתפוררת בתחנות הפליטים לא צלח. המחסור, הרעב והעזובה היו חלק בלתי נפרד

55. ברמן, **במקום אשר יעד לי הגורל**, עמ' 107. בהתבסס על דוח צנטו"ס ממחצית 1942, טוענת סקובסקה כי היו כ-25 מועדונים שטיפלו בכ-4,459 ילדי פליטים. ראו: Sakowska, "O szkolnictwie i tajnym nauczaniu", עמ' 72.

56. **איו"ש** M10.AR.2/110, דוח א' יוסטמן, דוח קאנטור, דוח פ"ר זיכלינסקה, דוח אסתר קאראסיובנה, דוח סטפניה האלברשטאדט (פולנית), דצמבר 1941. דוח ת' בוקסנבאום-נינגלשפורן, דוח ג' כהן וש' רידגר, דוח א' מוטרולבה, ראו: Sakowska, Sprawozdania, עמ' 59. על מצב המועדונים ראו גם: Sakowska, "O tajnym nauczaniu", עמ' 236-238; עדות סטפניה האלברשטאדט-ארקינובה, ינואר 1949, **איו"ש** M.49.E/5546, עמ' 2-3.

מהמועדונים, מצבם של רוב הילדים היה ירוד, עיקר תשומת לבם היתה נתונה להשגת מזון, ובתנאים אלה עסקו המטפלים, ברוב המקרים, במתן סיוע בסיסי לילדים.⁵⁷

מרבית המטפלות במועדונים היו מטפלות נודדות, שעברו ממועדון למועדון. הגברת קאנטור מעידה שנהגה לעבור בין עשר תחנות פליטים שונות. מצב הילדים במועדונים שבהם עבדה היה קשה מנשוא. בשל היעדר תנאים היגייניים כלשהם בתחנות הפליטים ובמועדונים, נדבקו הילדים לעתים קרובות במחלות הטיפוס והשחפת, בדיזנטריה ובגרדת. במקרים רבים סירבו רופאים ואחיות להתקרב למועדונים, מחשש שיידבקו במחלות, ועל כן כל נטל הטיפול הוטל על המטפלות. סכנת המוות שריחפה עליהן לא הרחיקה אותן ממועדוני הפליטים, אף שלעתים עלה להן הדבר בחייהן – כפי שקרה לפסיכולוגית והמחנכת ד"ר רוזה שמחוביץ.⁵⁸

בנוסף למועדונים הוקמו גם פנימיות ובתי יתומים לילדי פליטים. ברמן כותב בספרו על הפנימייה הקטנה לחמישים ילדים באוגרודובה (Ogrodowa) 29 ועל בית היתומים הגדול ל-250 ילדים ברחוב דז'יקה 3 (Dzika), שיועדו לילדי הפליטים.⁵⁹

7. בתי ספר רשמיים

רק ב-5 בספטמבר 1941 התקבל כאמור מן השלטונות הגרמניים האישור המיוחל להקים בגטו בתי ספר יסודיים ובתי ספר למלאכה עבור 5,000 ילדים. העבודה הארגונית החלה מיד עם קבלת האישור. במדור החינוך של היוזנראט חודשה הפעילות של ועדת החינוך לשעבר, שהיתה מורכבת מנציגים של מוסדות החינוך היהודיים מלפני המלחמה: מטעם "תרבות" – קירשנבאויס וד' שקלאר, מטעם "חורב" – אלכסנדר זישא פרידמן⁶⁰ והלל זיידמן, מטעם ציש"א – סוניה נובגורודסקה⁶¹ ומארוצי אוז'ד, מטעם "יבנה" – שלמה מאזור ויהודה יפת,

57. לאה פרייס, **פליטים במרקם החיים היהודיים בעיר ורשה ובגטו**, עמ' 168.
58. "דוחות מטפלות", **איו"ש** M10.AR.2/110, עמ' 2. על שמירת המרחק מהילדים בשל תחלואיהם ראו אצל רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 136. ד"ר רוזה שמחוביץ, פסיכולוגית, מחנכת ועסקנית תרבותית רבת הישגים כיהנה לפני המלחמה כמפקחת בבתי הספר של ציש"א. בזמן המלחמה עבדה בצנטו"ס, כראש המדור לילדי רחוב. הילדים שאיתם באה במגע היו מלוכלכים, מוכי כינים ולרוב חולי טיפוס, אולם זה לא מנע ממנה לטפל בהם. היא נדבקה בטיפוס ונפטרה מהמחלה עוד בגטו. ראו: רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 135-137; ברמן, **במקום אשר יעד לי הגורל**, עמ' 109-110.
59. ברמן, **במקום אשר יעד לי הגורל**, עמ' 100. לצערנו, אין מידע נוסף עליהם.
60. הרב אלכסנדר זישא פרידמן (1897-1943), תלמיד חכם, עיתונאי ומנהיג ציבור אורתודוקסי, אשר תרם רבות לחינוך האורתודוקסי. בפרוץ המלחמה התמנה לנציג "אגודת ישראל" בג'וינט, ויחד עם שותפיו לארגון ולפעילותו הדתית הקים בווארשה רשת של מטבחים ללומדי תורה וייסד מערכת רחבה של חינוך מחתרתי. במארכ 1942 הועבר למחנה עבודה באזור לובלין, שם נרצח ב-3 בנובמבר 1943. ראו: גולדמן וששון, **שנות ראינו רעה**, ב, עמ' 190.
61. סוניה נובגורודסקה, מורה ומחנכת בציש"א, נמנתה עם מנהיגי ה"בונד", היתה פעילה בחיי הציבור

מטעם "שולקולט" – ד"ר יז'י הרשפינקל ושכנא סאגאן,⁶² מטעם בתי הספר היהודים בפולנית – אנה נאטאנבלוט וד"ר פליציה צ'רניאקוב, ומטעם "בית יעקב" – יהודה לייב אורליאן⁶³ ואברהם מרדכי רוגבי. הוועדה דנה בנושאים שונים הנוגעים לחינוך: סוגי בתי הספר, תוכנית הלימודים, האוריינטציה החינוכית, בעיות מבנים, תקציב וכדומה.⁶⁴

שנת הלימודים הראשונה, וכפי שהתברר מאוחר יותר גם האחרונה, החלה ב-1 באוקטובר 1941. תחילה הופעלו שישה בתי ספר; מן הכתובות שלהם מתברר שהוקמו במבנים של מטבחי ההזנה לילדים, ומכאן שבתי הספר שפעלו עד עתה בהסתר עברו תהליך של לגליזציה. ואלה הם בתי הספר: בית הספר של "תרבות", בהנהלת ציטרינובסקי, מורה לשעבר בגימנסיה העברית בלודז', ברחוב פרוסטה (Prosta) 8; בית הספר של ציש"א, בהנהלת ס' ברוידה, ברחוב כרמליצקה (Karmelicka) 29; בית ספר של "תרבות" בהנהלת מוסטקוב ברחוב נובוליפקי 22; בית ספר של ציש"א, בהנהלתם של נתן סמולר ופיגה הרצליבליט, ברחוב נובוליפקי 68. שני בתי ספר נוספים שכנו ברחוב נובוליפקי 68 (קומה 4), וברחוב גנשה (Gensia) 9, ולא ידוע מי ניהל אותם. בדצמבר 1941 פעלו בגטו תשעה בתי ספר, ובפברואר 1942 – 11 בתי ספר, שלמדו בהם 3,176 ילדים. לשנת הלימודים החדשה נרשמו עוד 2,730 ילדים. בשנת הלימודים הראשונה והאחרונה פעלו בגטו, מדצמבר 1941 עד יולי 1942, 19 בתי ספר שבהם למדו 6,700 ילדים. מתוך ה-19 היו ארבעה של "תרבות", שלושה של ציש"א, שישה של הזרמים הדתיים "בית יעקב", "חורב" ו"יבנה", חמישה בתי ספר בפיקוח "ארגון המורים לבתי-הספר היסודיים" ובית ספר אחד של "שולקולט". בנוסף היה בגטו בית ספר אחד לילדי מומרים, ששכן בוולנושץ' 4. את בית הספר הזה ייסדה ומימנה כאריטס (Caritas), חברת סעד נוצרית, והוא לא היה כפוף ליודנראט.⁶⁵

בגטו ופעלה רבות במשך המלחמה למען הילדים ולמען בתי הספר. נספתה בקיץ 1942. ראו: רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 29.

62. שכנא סאגאן – עסקן ציבור וממנהיגי "פועלי ציון שמאל". לפי רינגלבלום, מחשובי האישים של וארשה היהודית, מראשי יס"א ומערכת החינוך בתקופת המלחמה. סאגאן גורש לטרבלינקה בקיץ 1942. ראו המסה לזכרו אצל רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 67-82.

63. רבי יהודה לייב אורליאן (1900-1943), בן למשפחה אורתודוקסית ואמידה מחסידי גור, שימש לפני המלחמה כמנהל בית הספר "בית יעקב" בטווארדה 37, והיה ממקימי תנועת הפועלים החרדית "פועלי אגודת ישראל". בזמן המלחמה הקדיש את זמנו לחינוך הדתי בגטו. ב-1943, מהיותו נתין זר, גורש לברגן-בלזן ושם מצא את מותו. ראו: הרב אברהם קריגר, דוד אימבר, מרדכי בן מלך, שרית הוך מרקוביץ (עורכים), "ממנהיגי למנהיגות – חסידות גור" **ארכיון שם עולם** (כפר הרא"ה, 2004), יחידה שנייה, עמ' 50.

64. נאטאנבלוט, "די שולן אין וארשעווער געטא", עמ' 175. ראו גם: Kermish, *To live with honor*, עמ' 466. ראו גם: (ללא שם המחבר), "מערכת החינוך היהודי בגטו" (פולנית), **איו"ש** M.10.AR.1/74, עמ' 10.

65. נאטאנבלוט, "די שולן אין וארשעווער געטא", עמ' 175. ראו גם: עיתון המחותרת **ידיעות מחיי היהודים**, עלון של "עונג שבת", בתוך יוסף קרמיש (עורך), **עתונות המחותרת היהודית בווארשה**

בתחילת שנת הלימודים, באוקטובר 1941, היו בבתי הספר בגטו רק שתי כיתות לימוד, א' ו-ב', לילדים בגילים 8-10. לאחר שנמצאו אולמות נוספים נפתחו עוד שתי כיתות, ובסוף שנת 1941/42 היו בבתי הספר החילוניים חמש כיתות לימוד, ובבתי הספר הדתיים – ארבע כיתות. בנים ובנות למדו יחד בכל בתי הספר, למעט הדתיים. הסיווג לכיתות לא היה על פי גיל הילדים, אלא על פי הידע שגילו הילדים במבחנים. בכיתות הגבוהות היה מספר התלמידים נמוך יותר; נאטאנבלוט סבורה שהדבר נבע מכך שהילדים הגדולים היו עסוקים במסחר והברחות.⁶⁶

תהליך הקמת בתי הספר לווה בקשיים ארגוניים ופיננסיים לא מעטים. עקרונית, היודנראט הוא אשר מימן את תקציב בתי הספר הרשמיים, אולם בין מחלקת החינוך ביודנראט לבין יו"ר היודנראט, אדם צ'רניאקוב, התגלעו מחלוקות קשות. צ'רניאקוב חשש שלא יוכל לכסות תקציב כה גבוה ולכן הנהיג, בניגוד לדעת מחלקת החינוך, שכר לימוד חודשי בסך עשרה זלוטי שהורי התלמידים נאלצו לשלם. למרות זאת רוב הילדים שילמו רק את מחצית הסכום וחלקם היו פטורים לחלוטין משכר לימוד מפאת עוניים. שכר המורים הממוצע נע בין 150 ל-200 זלוטי לחודש, וכלל גם מנת לחם יומית במשקל 120 גרם.⁶⁷ אחת המשימות החשובות ביותר שהיו קשורות בהפעלת בתי הספר היתה תוספת המזון לילדים חלשים ומורעבים. בשעות הצהריים הפך בית הספר למטבח, שבו קיבלו מרק גם התלמידים וגם ילדים עובדים שבאו במיוחד לשם כך.⁶⁸

ביוני 1942, כחודש לפני "האקציה הגדולה", הופעל בגטו גם גן ילדים בכיכר גז'יבובסקה (Grzybowska). אין בדינו מידע נוסף על גן זה. צ'רניאקוב גילה רגישות מיוחדת למצוקתם של הילדים וביקוריו התכופים בבתי הספר מעידים על כך. ב-20 בינואר 1942 כתב צ'רניאקוב ביומנו: "... ביקרתי בארבעה טיפוסים של בתי הספר היסודיים שלנו. באלה מהם שמלמדים שם אנשי אידאה, המצב הוא טוב מבחינה פדגוגית, אך בדרך כלל לכלוך רב בכיתות, במסדרונות ועל המדרגות. גערתי בשל כך במחלקה".⁶⁹

66. (כרך ד, ירושלים, תשמ"ט), עמ' 27 (12 בנובמבר 1941); Sakowska, "O szkolnictwie i tajnym

nauczaniu", עמ' 69. סקובסקה מתבססת על דוח היודנראט מתקופת מארס-יוני 1942; Engelking

& Leociak, *Getto Warszawskie*, עמ' 347.

67. נאטאנבלוט, "די שולן אין וארשעווער געטא", עמ' 176. ראו גם: Sakowska, "O szkolnictwie i tajnym nauczaniu", עמ' 69.

68. "מערכת החינוך היהודי בגטו", *איו"ש* M.10. AR.1/74, עמ' 11. ראו גם נאטאנבלוט, "די שולן אין וארשעווער געטא", עמ' 177; קפלן, *מגילת ייסורין*, עמ' 355.

69. "מערכת החינוך היהודי בגטו", *איו"ש* M.10. AR.1/74, עמ' 11; Engelking & Leociak, *Getto Warszawskie*, עמ' 348; *איו"ש* O.33/1012, עדות נתן עק (יוני-יולי 1949), עמ' 91.

70. בתיא דביר, *אדם צ'רניאקוב – יו"ר היודנראט של יהודי וארשה* (עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך במדעי הרוח, האוניברסיטה העברית, 1993), עמ' 101. ראו גם: צ'רניאקוב, *יומן גטו וארשה*,

טקס הסיום של שנת הלימודים התקיים בגן הילדים בגז'בובסקה 21, וגם צ'רניאקוב נכח באירוע. תחילה הופיעה מקהלת ילדים ששרה שירים עבריים ואת החגיגות חתם מופע התעמלות אומנותית של תלמידי כיתה ג'. עם התחלת "האקציה הגדולה", ב-22 ביולי 1942, חוסלו סופית גם בתי הספר ומעט מסגרות החינוך שנותרו לבשו אופי מחתרתי.⁷⁰

המוטיבציה למשחק וללמידה בראי תקופת הכיבוש

סקר שבדק את מצב הילדים בווארשה ונכלל במאמרו של קונינסקי הראה כי בנובמבר 1941 מתוך 100,000 ילדים בגטו נזקקו כ-80% לסיוע ולטיפול ורק כ-20% חיו בצורה מסודרת יחסית עם הוריהם. באותו חודש נתמכו כ-40,000 ילדים על ידי המוסדות השונים של מערכת העזרה היהודית, אך מספר זה מהווה פחות ממחצית ממספר הנוקקים, וגם העזרה שניתנה לחלקם לא ענתה על כל צורכיהם. למעשה, אלפי ילדים גוועו ברעב באין מסגרת ועוזר.⁷¹

לפי נתונים סטטיסטיים שהובאו במחקר "מחלת הרעב", מספטמבר 1939 ועד אוגוסט 1942 היו בווארשה 88,568 מקרי "מוות טבעי", כלומר יהודים שנפטרו במקום עוד בטרם שולחו יהודי וארשה להשמדה.⁷² חוויית המוות נכחה באורח מתמיד בחיי הילדים בווארשה הכבושה ובגטו. הנפגעים העיקריים היו הילדים בגילאי שנתיים עד חמש, וביטוייה של מחלת הרעב היו קשים וחריפים יותר ככל שהילד היה קטן יותר. בקרב תינוקות הגיע שיעור התמותה לעתים קרובות ל-100%. כשחלו הילדים הגדולים יותר במשפחה, היו הפעוטות שנדבקו נפטרים. ילדים קטנים, שהוריהם נפטרו או נחטפו, היו צפויים למוות בתוך שלושה חודשים, אף שחלקם נתמכו על ידי בתי יתומים או מוסדות סעד נוספים. עם הגירוש הגדול בקיץ 1942 לא נותרו בגטו ילדים שגילם היה פחות משלוש שנים.⁷³

- עמ' 261. נתן עק כותב בעדותו: "הקהילה לא חסכה עמל והוצאות, כדי לאפשר להם איך שהוא להמשיך את עבודתם בתנאי הגטו הקשים". ראו: **איו"ש** O.33/1012, עדות נתן עק, עמ' 91.
70. Engelking & Leociak, *Getto Warszawskie*, עמ' 330. ראו גם: Sakowska, "O szkolnictwie i tajnym nauczaniu" עמ' 71.
71. קונינסקי, **איו"ש** M.10.AR.1/47, עמ' 13. על מצבם הכאוטי של הילדים בגטו ראו גם מאיר דבורז'צקי, "הילד היהודי בתקופת השואה", **זכור** ט (תשמ"ח), עמ' 107-112 וראו גם: דליה עופר, "ילדים ונוער בתקופת השואה: סוגיות לדיון", בתוך שמואל אלמוג, דניאל בלטמן, דוד בנקיר, דליה עופר (עורכים), **השואה, היסטוריה וזכרון: ספר יובל לישראל גוטמן** (ירושלים, 2001), עמ' 63.
72. מחקר "מחלת הרעב" נעשה ב-1942 על ידי צוות רופאים בגטו וארשה, בסיוע ראש מחלקת הבריאות ביודנראט, ד"ר ישראל מייליקובסקי, והוברח אל מחוץ לגטו. ראו: מאיר דבורז'צקי, "הילד היהודי בתקופת השואה", **קובץ זכור** ט (תשמ"ח), עמ' 107.
73. ד"ר מרק דבורז'צקי, **אירופה ללא ילדים** (ירושלים, תשי"ט), עמ' 67; שנית הרשליג אלקיים, לאה אבן, שאול מ' שאשא, "הביטויים הקליניים של 'מחלת הרעב' בילדים בגטאות", **הרפואה** 142(ה) (2003), עמ' 346. המחברים התבססו במאמרו על מחקר "מחלת הרעב".

לטענת קונינסקי לא היה בגטו וארשה ולו ילד אחד שהמלחמה לא פגעה בו והשפיעה עליו באורח שלילי, אולם לא כל הילדים הושפעו באופן שווה. המדרג הסוציו-אקונומי הפריד בין ילדים למשפחות אמידות, שיכלו ללמוד, לבין ילדים למשפחות עניות, שלא יכלו ללמוד, שהרי מוסדות הציבור שדאגו לחינוך הילדים חדלו מלהתקיים. מתוך קבוצת הילדים שנפלטה ממערכת החינוך בזמן המלחמה, בעיקר בשל מצב סוציו-אקונומי רעוע, אמנם נקלט חלק מחדש במסגרות החינוך הסוציאליות, אולם אלפי ילדים נותרו בלא כל מסגרת.⁷⁴

לנוכח עובדות קשות אלה נשאלת השאלה אם היתה בקרב הילדים והנוער מוטיבציה למשחק וללמידה.⁷⁵ מחבר אנונימי, שכתב לארכיון רינגלבוים מאמר על מערכת החינוך בגטו וארשה, דן בשאלת המוטיבציה של הילדים והנוער ללימודים.

"... ובכלל לשם מה יש צורך בלימודים, אדם שאינו בטוח ביום המחר ואינו יודע מה מצפה לו, איפה יהיה מחר, אינו יודע אם ימצא משהו להכניס לפה, האם ידאיגו אותו ענייני חינוך והשכלה, או לימוד מקצוע לילדים? ואף על פי כן, ובניגוד לכל היגיון, הדחף ללימודים היה מעל לכול. יהודי, עם כל המגרעות שלו, ידוע בתשוקתו הראויה לשבח שאסור להזניח את הרוחניות גם בתקופות הקשות בהיסטוריה."⁷⁶

ואכן, עדויות רבות, הן של אנשי חינוך והן של הילדים עצמם, מצביעות על מוטיבציה גבוהה למשחק וללמידה בקרב ילדים ובני נוער. אורי אורלבסקי (אורלב) מעיד ששיחק במשך כל שהותו בגטו. בספרו **משחק החול** מתאר אורלבסקי משחק שנהג לשחק עם חבריו, שאותו נהגו לכנות "כמה ילדים ייוולדו לך?";⁷⁷ חנה שחורי נהגה לשחק עם חבריה לבניין במשחקי קלפים;⁷⁸ הלינה בירנבאום בת ה-11 נהגה לשחק עם קבוצת בני גילה במחבואים, תופסת וקלאס.⁷⁹ הילדים הגדולים יותר נהגו לקרוא הרבה וחלקם גם למדו בחריצות. יורם מור, שהיה בן תשע בפרוץ המלחמה, מעיד על לימודים אינטנסיביים מאוד ועל צמא לידע, ומספר שדווקא בתקופת הגטו קרא "כמויות נכבדות של ספרים".⁸⁰ עליזה ויטיס שומרון קראה בגטו ספרים

74. קונינסקי, **איו"ש** M.10.AR.1/47, עמ' 1; ברמן, **במקום אשר יעד לי הגורל**, עמ' 114.

75. על שאלת המוטיבציה ראו אצל: דוד, **תהליכים חינוכיים בווארשה הכבושה ובגטו וארשה**, עמ' 97-102.

76. "מערכת החינוך היהודי בגטו", **איו"ש** M.10. AR.1/74, עמ' 3.

77. אורלב, **משחק החול**, עמ' 5-6.

78. ראו: "עדות חנה שחורי" (20 במארס 1988), **איו"ש** O.3/4751, עמ' 16.

79. בירנבאום, **החיים כתקווה**, עמ' 16.

80. **איו"ש** O.3/10547, עדות יורם מור, עמ' 12.

רבים, ביניהם ספרים של גורקי, טולסטוי, דוסטויבסקי והמינגוויי.⁸¹ רחל אוירבך מעידה על הצמא הרוחני של הילדים בגטו, שבא לידי ביטוי בקריאת ספרים. לטענתה, ספריית הילדים ברחוב לשנו 67 שגשגה ובתוך זמן קצר היו לה יותר מ-700 מנויים. בתיה טמקין-ברמן, מנהלת הספרייה אז, השתאתה לנוכח הצימאון לדעת שגילו ילדים רבים משכבות העוני והמצוקה, אשר היו מגיעים בדרך כלל לספרייה בבגדים בלויים, עטופים במטפחות ובשמכות. ילדים שנותרו בלא לבוש היו שולחים את חבריהם שיחליפו להם את הספרים.⁸² מרי ברג מעידה ביומנה כיצד למדו היא ושאר התלמידים בקומפלטים בחריצות מופתית. פולה רוטשילד, שהיתה בת 13 בזמן המלחמה, זוכרת כי שעות הלימוד ב"קומפלטים" היו עבודה ועבור חברותיה שעות הנאה ומפלט מהמציאות הקשה.⁸³

המוטיבציה ללימודים בבתי הספר הרשמיים שפעלו בשנת 1941 היתה רבה: מספר הילדים הנרשמים הלך וגדל ולא היה אפשר למצוא מקומות נוספים. כדי להגדיל את הקיבולת של בתי הספר הונהגו משמרות נוספות. לדעת כותבו האנונימי של המאמר על החינוך בגטו, המוטיבציה של אלפי הילדים נבעה מהאפשרות להימלט לשעות ספורות מהמציאות המסויטת בבית, כמו גם מן הרצון ללמוד והשאפה לרכוש השכלה, ומן הצורך להימצא בקרב חברים למשחק, במסגרת האווירה הטובה ששררה בין הילדים.⁸⁴

יש שמעידים כי הרצון שישתתפו במסגרות לימודים היה בעיקר של הוריהם. שושנה וייס, למשל, שהיתה אז בת 12, מעידה כי המוטיבציה שתלמד ב"קומפלטים" באה מהוריה, וכי היא עצמה רצתה בעיקר לרצות את אביה.⁸⁵ גם אסתר שומסקי מספרת שאמה היא שדרבנה אותה ללמוד ולהצליח; האם אמרה לה עוד בגטו שכל עוד היא בחיים עליה להמשיך לקרוא ולכתוב. אם תשרוד ותצליח לעבור את המלחמה בשלום, תצא נשכרת מלימודיה.⁸⁶

והיו גם ילדים שלא הפגינו כל מוטיבציה ללמידה ולמשחק. אלה היו בדרך כלל ילדים שחיו בתנאים חומריים קשים מנשוא ולא יכלו להרשות לעצמם ללכת ללמוד. שלמה גזית היה בן שמונה כאשר נכנס לגטו, ומצבה הכלכלי של משפחתו היה כה גרוע עד שהילד הצעיר נאלץ לעסוק בהברחות כדי לפרנס אותה. גזית מספר: "לא היתה שמחה ולא עליצות. כל מאווינו היו נתונים להישרדות, איך לשרוד עוד יום ועוד יום. היינו רעבים. כשילדים רעבים הבטן

81. ראו: עליזה ויטיס שומרון, **נעורים באש** (תל אביב, 2002), עמ' 41.

82. ראו: רחל אוירבך, **בחוצות וארשה** (תל אביב, 1954), עמ' 169. ראו גם בתיה טמקין-ברמן, "ספריות יהודיות", בתוך **אנציקלופדיה של גלויות**, א, עמ' 524.

83. ראו: מרי ברג, **גטו ורשה: יומנה של מרי ברג** (תל אביב, תש"ו), עמ' 28. ראו גם: Engelking-Boni, "Childhood in Warsaw", הרצאה בכנס באוניברסיטת חיפה, 8-9/12/2003, עמ' 2.

84. נאטאנבלוט, "די שולן אין וארשעווער געטא", עמ' 180; "מערכת החינוך היהודי בגטו", **איו"ש** M.10. AR.1/74, עמ' 11.

85. עדות שושנה וייס (17 בספטמבר 1996), **איו"ש** O.3/10498, עמ' 13.

86. ראו: אסתר שומסקי, **איו"ש** O.3/10586, עמ' 8.

מקרקת ואי אפשר להתרכז בשום דבר, לא בלימודים ולא בתפילה. עולם הילדים נשלל מאיתנו, לא שיחקנו יותר".⁸⁷ הדוח על מצב המועדון לילדי פליטים ברחוב בגנו 1 הוא דוגמה נוספת לחוסר המוטיבציה של ילדים למשחק ולימוד. א' יוסטמן מעידה על מקרה שבו שאל ילד בן שמונה, בנימה מזלזלת, את אחיו הגדול שביקר במועדון ושיחק שם, "איך יש לך ראש לשטויות כאלה?" לטענת המטפלת, רוב הילדים במועדון חשבו כמוהו, וכאשר שיחקו עשו זאת כדי לגרום הנאה למטפלת.⁸⁸ היו גם ילדים שנמלטו מבתי יתומים בשל התנאים הקשים שם, וחזרו לקבץ נדבות ברחובות, וכאלה שבשום פנים ואופן לא רצו להיכנס למוסדות סעד. רחל אורבך כותבת ביומנה, ב-13 בפברואר 1942, על ארבעה אחים יתומים שלא רצו בשום פנים ואופן ללכת לפנימייה למחצה בשל המוניטין הרעים שיצאו למוסדות אלה.⁸⁹

הירשפילד מתאר את מצבם הנפשי של הילדים בבית המחסה המרכזי וכותב שילדים גדולים ישבו על הרצפה או על ספסלים והתנדנדו בתנועות קצובות כמו חיות. הם חיו מארוחה לארוחה, ממתניים למזונם הדל שבדלים. גם קורצ'אק התייחס למצבם הנפשי הקשה של הילדים ב"בית המחסה המרכזי": "התופעה, לדעתי, שאפשר כי המזעזעת ביותר היא רפיון אינסטינקט החיים אצל רוב הילדים שהגיעו למצב בו אינם מגיבים לקור או לרעב".⁹⁰ חרף זאת, נראה שהודות לניסיונותיהם הבלתי נלאים של קורצ'אק וצוות העובדים החלו הילדים לגלות עניין בלימודים. בדו"ח החינוכי כתב קורצ'אק: "הילדים רעבים למזון רוחני. אחרי סיפור אחד על החתול במגפיים, ניסיון שהעזנו לערוך, דרשו הילדים במפגיע עוד – ורק שמן דגים דחק הצידה את תאבונם למזון רוחני. גם ילדים בגיל הרך פיתחו ציפיות ושאיפות ללמוד".⁹¹

חלק ב: תכנים חינוכיים ושיטות הוראה

מערכת החינוך המסועפת שהוקמה מחדש נאלצה להתמודד עם אתגרים רבים שלא היו קיימים לפני המלחמה. כדי להתאים את עצמה למצב החדש נאלצה המערכת לחולל שינויים בתכנים ובשיטות ההוראה של מרכזי החינוך השונים. השינויים הללו אכן מומשו, אך היקפם ומהותם השתנו ממרכז למרכז.

במטבחים, ששישה מהם שימשו בתי ספר חשאיים שייצגו את אותן תנועות וזרמים שהתקיימו בווארשה טרם המלחמה, טופלו והתחנכו ילדים מדלת העם – רעבים, מוזנחים ומותשים. כאן נוצר אפוא צורך דחוף בהתאמת דפוסי החינוך למצבם הנפשי והפיסי של הילדים. ואכן, בדפוסי החינוך של הזרמים הללו התמזגו ישן עם חדש. מחד גיסא, כמו בימים

87. עדות שלמה גזית (9 במאי 1995) *איו"ש* O.3/8262, עמ' 10.

88. "דוחות מטפלות", *איו"ש* M10.AR.2/110, עמ' 2.

89. *Kermish, To Live with Honor*, עמ' 398-399; רחל אורבך, *בחוצות וארשה*, עמ' 22.

90. אדן, *עיניים במורשתו של יאנוש קורצ'אק*, עמ' 53.

שלפני המלחמה, שמר כל זרם בקנאות על האידיאולוגיה המנחה שלו. כך, תנועת "תרבות" ניהלה את החינוך במטבח בשפה העברית והנחילה את הלשון העברית ותרבותה; ציש"א ניהלה את מטביחה בשפת היידיש והתמקדה בהנחלת תרבות יידיש; "חורב" ו"בית יעקב" ניהלו את מטבחים בידיש ושקדו על לימודי תורה. מאידך גיסא, התכנים הלימודיים ושיטות ההוראה מלפני המלחמה, שלא התאימו למצב החדש, עברו שינוי מהותי.

מסמך שהוגדר כ"תוכנית העבודה החינוכית" של בתי הספר של ציש"א, שהוסתר על ידי נתן סמולר ונמצא לאחר המלחמה, מעיד בבירור עד כמה התאימו עצמם בתי ספר אלה לצרכים המיוחדים של הילדים בתקופת הכיבוש הגרמני. לפי התוכנית, המטרות המרכזיות שבהן התמקדו מנהלי ציש"א היו דאגה למצבו הבריאותי, הפיסי והנפשי של הילד, היענות לצרכיו הרוחניים, פיתוח חוש ההיגיינה והאסתטיקה, טיפוח הרגש החברתי, נשיאה באחריות, למידת הדייקנות, פיתוח ההשכלה ולבסוף טיפוח האהבה ללשון היידיש ולתרבותה.⁹² כדי להשיג מטרות אלה, נקטו המורים בשיטות הבאות: הילדים חולקו לקבוצות, בדרך כלל על פי גילם או רמת השכלתם. הם היו נתונים באופן קבוע לפיקוח בריאותי של רופא, סניטר ומורה. בית הספר חייב את תלמידיו להגיע בהופעה מסודרת ככל שהיה ניתן בתנאים החדשים. כדי לפתח אצל הילדים את החוש האסתטי התבקשו הילדים לסדר את הכיתה והאולם, לגדל פרחים בעציצים ולקשט את הקירות בציורים, בפרחים וכדומה. כדי לפתח את רגש האחריות והעצמאות אצל הילדים הטילו המורים על הילדים משימות כגון תורנות בזמן האוכל, ניקיון המלתחה, טיפול בעציצים וכדומה. סגל ההוראה יצר קשר עם משפחת הילד ושיתף אותה בנעשה בבית הספר, וכך הועברו למשפחה הרגלים חיוביים שרכש הילד. כן ניהלו המורים שיחות עם הילדים בנושאים הקשורים להיגיינה ותרבות בחיי היום-יום, לחברות ולנכונות לסייע לחברים, לטבע ולחי ולחגים יהודיים. במסגרת תוכנית העבודה החינוכית נהגו המורים של בתי הספר של ציש"א לקרוא לילדים יצירות ספרות שונות בעלות גוון לאומי, יהודי, יידישיסטי, חילוני.⁹³ תוכנית זו מהווה בחלקה המשך למגמות שאפיינו את

91. שם, עמ' 101, 109.

92. ראו: "תוכנית עבודה לקומפליטים ללימודים במחתרת תחת אפוטרופסות של ציש"א במטבחים – בתי הספר ברחוב קרמלציקה 29, קרוכמאלנה 36 ונובוליפקי 68", בתוך: Ruta Sakowska (op.), *Archiwum Ringelbluma – Dzieci-tajne nauczanie w getcie warszawskim*, (Tom II, 2000), p. 176.

93. לפי תוכנית העבודה החינוכית נהגו המורים של בתי הספר של ציש"א לקרוא לילדים יצירות ספרות שונות. לילדים הקטנים, מיצירותיו של י"ל פרץ – "החוכר", "שבע השנים הטובות", "השאלה", "דין תורה עם הרוח"; מיצירותיו של שלום עליכם – "האולר", "עלי כינור", "חג הפסח שהופרע", "השליח", "מוט'ל בן פייסי החזן", ובנוסף "פינוקיו" של קרלו קולודי, "רובינוון קרוזו" של דניאל דפו, סיפורי מקרא, כגון מכירת יוסף וסיפורים מהמיתולוגיה היוונית. גם לילדים הגדולים קראו מיצירות שלום עליכם – "טוביה החולב", "הכתריאלים" וקטעים מ"שיר השירים", מיצירותיו של י"ל פרץ – סיפורים עממיים, ספר של שלום אש – "קידוש השם", העוסק במרטירולוגיה של היהודים בזמן

החינוך במוסדות צי"א לפני המלחמה. סוגיות שקיבלו דגש חדש, והועברו, בתוקף הנסיבות החדשות, לחזית הפרויקט החינוכי, היו קשורות לניקיון ולשמירה על היגיינה אישית בסיסית; בנסיבות הקיצוניות שנוצרו בגטו יכולים היו הרגלים כאלה להציל חיים.

יש להניח שגם המטבחים של שאר הזרמים, שתוכניות החינוך שלהם לא הגיעו לידינו, נתנו דעתם על מצבם של הילדים ועל השינוי הנדרש בתוכני ההוראה ובשיטות הלימוד. המידע הקיים על התאמת אופני הלימוד למצב החדש מלמד כי עקרונית היתה דרישה להתמדה ולדייקנות, אך לא נשמרו פרק הזמן המקובל לשיעור, 40 דקות, וצלצול פעמון. כמו כן לא ניתנו ציונים, ובמיוחד לא ציונים שליליים: אנשי החינוך סברו שלא ניתן לעודד ילדים חלשים ואפתיים ללמידה אלא באמצעות חיזוקים חיוביים. הארוחה היתה אמצעי חשוב להשגת משמעת: היא שחיבה את הילדים לקום מוקדם בבוקר, לשמור על ניקיון, להקשיב בשיעור ולהתנהג בנימוס. כמו כן, כמעט שלא ניתנו שיעורי בית, מאחר שבדירות הקרות, הצפופות והחשוכות של רוב הילדים משכבות העוני, לא היו התנאים המתאימים להכנתם. המורים השתדלו לעורר את התעניינות התלמידים ולהפוך את השיעורים לאטרקטיביים, באמצעות הדגשה מיוחדת על משחקים, שירה וציור.⁹⁴

קופל פישץ, מנהל המטבח ברחוב פרוסטה 8, מציין שבמטבחים של "תרבות" הדגישו את התרבות העברית. הילדים למדו זמרה, ערכו הצגות על חיי היהודים בארץ ישראל ובגלות ושרו שירים בעלי תוכן יהודי-לאומי. מבין ילדי המטבח בפרוסטה 8 נבחרו 150 תלמידים מוכשרים שעבורם נפתח מועדון קריאה. התלמידים היו מגיעים לאולם בשעות אחר הצהריים ולומדים בו את השפה העברית.⁹⁵

המידע שהשתמר על שיטות ההוראה והתכנים בבתי היתומים חלקי בלבד. קונינסקי מציין שהילדים במוסדות אלה למדו באופן שיטתי כמו בבית ספר יסודי. הדוגמה של "בית המחסה המרכזי", שבשל מצבו העגום לא התקיימה בו כמעט פעילות חינוכית, סותרת את טענתו. סביר להניח שברוב המוסדות האלה אכן התקיימו תהליכים חינוכיים אינטנסיביים, אך לא בכלם. גם בפנימיות הדגישו המחנכים את החינוך להיגיינה ולהופעה חיצונית מסודרת. הילדים בחרו

פרעות חמילניצקי ו"שכנים", "אוהל הדוד תום" של הנרייט אליזבת ביצ'ר סטו, "צידי החיידקים" – ספר מדע פופולרי של פאול דה כרואיף, "עלובי החיים" של ויקטור הוגו והספר "משחקים ושעשועים" של גלינסקי וגרינדמן – מורים של צי"א מסנטוריום מדם, ושל פעיל ה"בונד", המורה והמלחין ופנר – שיצא לאור ב-1938 על ידי סקי"ף והכיל מבחר הצעות למשחקים, שעשועים, טיולים וכדומה. ראו שם, עמ' 177. ראו גם עדותה של אסתרל הוניגשטוק על שתילת עציצים וקישוט הכיתה, ועדותה של מיטל שניידרמן מוועדת הקישוט של בית הספר בנובוליפקי 68, שם, עמ' 89, 93.

94. Sakowska, "O tajnym nauczaniu", עמ' 233. ראו גם עדותה של המורה זלטה נדל, *Archiwum; Ringelblima*, עמ' 90, 94; מונק, "על נקודות ההזנה", *ילקוט מורשת* עח (2004), עמ' 173-172. מעדותה של מונק לא ברור באיזה מטבח לימדה, אולם היא מדווחת על פעילות חינוכית דומה – משחק, קריאה, שירה וריקוד.

95. "עדות קופל פישץ", בית לוחמי הגטאות, *אוספים* 3178, עמ' 24, 28.

מועצת תלמידים ובית דין של חברים, והילדים הגדולים היו אחראים לקטנים. הילדים כתבו וערכו עיתונים שנתלו על קירות הפנימייה, וילדים בעלי כישורים מיוחדים קיבלו הזדמנות לתת ביטוי לכישוריהם בתערוכות שערכו מועצות התלמידים, שם הוצגו ציורים, תמונות, עבודות נגרות וכד'. לדברי קונינסקי, באוקטובר 1941 התקיימה באחת הפנימיות, שאינה מזוהה בשמה, תערוכה של ילדי הפנימיות ובתי היתומים, ובה הוצגו צעצועי עץ, יצירות קרטון, קלמרים וקסדות לדיו, בימות צבועות ועוד.⁹⁶

קונינסקי עצמו ניהל פנימייה גדולה ב"בית המהגר היהודי" לשעבר, ברח' מילנה 18. מסמך אנונימי מתוך ארכיון רינגבלום, המתייחס לפנימייה זו, חושף את אורחות החיים ותהליכי החינוך שם. לפי מסמך זה הילדים בפנימייה היו בני שבע עד ארבע עשרה שנה, ומוינו לשש כיתות לימוד. החינוך התנהל בדומה לחינוך בבית ספר יסודי. שפת הלימוד היתה פולנית, כיוון שמרבית הילדים התחנכו לפני המלחמה בבתי ספר ממלכתיים, ובד בבד למדו הילדים את השפה העברית. הילדים במוסד היו מאורגנים בשלטון עצמי, מעוגן בתקנון, שהכתיב את החיים במוסד. כללי התקנון נאכפו באמצעות בית דין וספר חוקים. מאחר שהיה מדובר בשלטון עצמי, הרי נטל האחראיות לנעשה היה בידי הילדים – הם אשר פיקחו על הסדר ועל התברואה, על ניקיון הבית ושמירתו, על המשחקים ובידור הילדים. יתרה מזו, הילדים ייסדו לעצמם קופת עזרה הדדית, שמטרתה היתה פתיחת חנות סוכריות קטנה שבה יכלו ילדים חסרי אמצעים לקנות סוכריות בהקפה. כמו כן השתמשו בכספי הקופה לארגן מופעי בידור ומכירות של קליפות תפוחי אדמה שהילדים עצמם קילפו. בנוסף, היו במוסד ספרייה קטנה שנוהלה על ידי הילדים ועיתון קיר שכותביו היו הילדים.⁹⁷

דוח העזרה הסוציאלית על פנימיית הילדים הגדולה, "דוברת וולה", מאפריל 1942, מעיד בין השאר על שיטות החינוך בפנימייה: הילדים חולקו לקבוצות של כחמישים ילדים בכל אחת ולמדו לפי תוכנית לימודים של בתי ספר יסודיים בגטו. הלימודים התקיימו בין השעות תשע בבוקר לאחת בצהריים והופסקו לארוחת עשר. בנוסף, הופעלו בשעות אחר הצהריים שני בתי מלאכה – מתפרה ונגרייה – שבהם למדו הילדים מקצוע. במתפרה ייצרו הילדים מצעים, כותנות, שמלות ומכנסיים; בנגרייה – אתי חפירה, לוחות, סלי אשפה וכדומה.⁹⁸ אף שבתו ספר מקצועיים היו קיימים גם טרם המלחמה, הפניית הילדים ללימוד מקצועות יצרניים בבתי היתומים והפנימיות נובעת מן הנסיבות, ומעידה על הניסיון של הנהלת המוסדות להציג את הילדים לפני השלטונות הגרמניים כגורמים יצרניים המסוגלים להשתלב במערך העבודה למען הרייך.

96. קונינסקי, **איו"ש** M.10.AR.1/47, עמ' 12.

97. אריה באומינגר, נחמן בלומנטל, יוסף קרמיש (עורכים), **הילד והנוער בשואה ובגבורה** (ירושלים, 1965), עמ' 19.

98. "מערכת החינוך היהודי בגטו", **איו"ש** M.10.AR.1/74, עמ' 12. ראו גם: **איו"ש** M10.AR.2/96, עמ' 3.

בימים כתיקונם למדו ילדי בית היתומים של יאנוש קורצ'אק בבתי הספר השונים בווארשה, אולם לאחר הכיבוש השתנה המצב ונבצר מהם להגיע לבית הספר. לפיכך הצליח קורצ'אק לארגן הוראה במוסד עצמו. מאחר שהמוסד לא היה ערוך לכך, ניתנה לילדים השכלה בסיסית בלבד, שכללה כתיבה, קריאה וחשבון, פרקי היסטוריה וסוציולוגיה של העמים. בנוסף יצר קורצ'אק חוגי העשרה שבהם לימדו אנשי מקצוע שונים מהגטו, שהרצו על מקצועם. בדרך זו נחשפו הילדים לחיים מחוץ לכותלי בית היתומים ולמדו על הנעשה בגטו. כן שמעו הרצאות בנושאים פילוסופיים, פסיכולוגיים והיסטוריים, שניתנו אחת לשבוע על ידי הוגה דעות או מרצה, ואף למדו אמנות, באמצעות תיאטרון בובות, הצגות תיאטרון מלוות בקטעי שירה, מוזיקה וקונצרטים. אמצעי דידקטי נוסף אשר שימש את בית היתומים היה בית הדין של הילדים: אורחות החיים של בית היתומים נקבעו על פי תקנון, וכל מי שעבר על חוקיו נאלץ להישפט לפני בית דין, שחבר שופטיו הורכב מן הילדים. המערכת השיפוטית הקנתה לילדים תחושה של הגינות, לימדה אותם מודעות לצדק, חינכה אותם לצדק ולשוויון ואף חיסנה אותם מפני אדישות והפקרות.

המצב החדש אילץ כאמור את קורצ'אק לחולל שינויים בחינוך הילדים. אף על פי כן, גם בזמן הכיבוש המשיכה לשמשו אותה משנה חינוכית, שגובשה ויושמה טרם המלחמה, המתבטאת בראש ובראשונה בהנחת היסוד שהחינך הוא הסמכות המחנכת, ושמתרת החינוך היא בעיקרה פיתוח כולל של אישיותו ושל כוחות הנפש שלו. המסגרות החינוכיות, החברתיות והארגוניות נשמרו בדייקנות ובקפדנות גם בתחומי הגטו.⁹⁹

מהמקורות השונים עולה שגם בפנימיות למחצה ובמעונות היום התנהלו לימודים אינטנסיביים, וכי הילדים למדו בהם תפירה, ציור וזמרה. ברם, אין מידע על תוכני הלימוד ושיטות ההוראה במוסדות אלו.

ממאמריו של אופוצ'ינסקי מתברר שב"פינות" התקיימה פעילות אידיאולוגית חינוכית. ואכן, גם מסמכים העוסקים בתנועות הנוער השונות מלמדים שחברי תנועות הנוער מילאו תפקיד חשוב ב"פינות" שבהן שימשו מדריכים, וכי התפיסה האידיאולוגית של תנועתם היוותה מקור השראה לחינוך שהעניקו שם לילדים. בהרבה "פינות" עזרו הילדים הבוגרים ובני הנוער לטפל בילדים הקטנים, גם אם לא קיבלו הכשרה לכך. תוכנית הלימודים, האוריינטציה ורמת החינוך ב"פינה", היו תלויים באישיותם וברמת השכלתם של המדריכים. לרוב לימדו המדריכים קריאה, כתיבה, שירה וחשבון, והדריכו בפעילויות ספורטיביות בחצרות.¹⁰⁰

99. בוצ'אן, "אזכור", עמ' 426. ראו גם: רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 82-83, וכן: ארנון, **שיטת החינוכית של יאנוש קורצ'אק**, עמ' 37. ראו גם: אלקושי, **יאנוש קורצ'אק בעברית**, עמ' 28, 52, וכן: אדיר כהן, "עיונים במשנתו החינוכית", בתוך אדיר כהן (עורך), **יאנוש קורצ'אק** (חיפה, 1979), עמ' 31. על משנתו החינוכית של יאנוש קורצ'אק ניתן ללמוד מכתביו השונים, ואף נכתבו על כך מחקרים רבים. ראו: אלקושי, **יאנוש קורצ'אק בעברית**.

100. על עבודת תנועות הנוער ב"פינות" ראו: דוד, **תהליכים חינוכיים בווארשה הכבושה ובגטו וארשה**,

העבודה הדידקטית והחינוכית במועדונים לילדי פליטים היתה קשורה לתפקידים הטיפוליים. גם שם, כמו במטבחים, היו הילדים תורנים בזמן האוכל, למדו לשטוף כלים, לנקות את המועדון, לקשט אותו בציורים ובכרזות בנושאי ניקיון והתנהגות נאה, ניהלו שיחות, שיחקו משחקים ולמדו סריגה. בחלק קטן מהמועדונים למדו הילדים מקצועות שנלמדו בבית הספר. בני נוער ממועדוני נוער של "ועדי בתים" לימדו את ילדי המועדון בנובוליפקי 25 ונתנו שיעורים במועדונים ברחובות ז'לנה ופרנצ'ישקנסקה (Franciszkańska). הם אף סיפקו ספרים, מחברות, עפרונות ופלסטלינה. ברם, השיעורים לא התנהלו באורח סדיר וקבוע, מפני שהיה קשה להביא את הילדים לידי ריכוז ומפני שבשל התמותה והשינויים המרובים באזורי המגורים היתה התחלופה של הילדים במקומות הללו רבה, והקשתה לקיים תוכנית לימודים רציפה. לעתים היה הטיפול שניתן לילד כרוך גם בטיפול בבני משפחתו. כך, למשל, הבינו המטפלות ג' כהן וש' רדיגר שכדי לעזור לילדים עליהן לעזור תחילה להוריהם. עזרה זו התבטאה בעיקר במציאת עבודה בשכר להורים.¹⁰¹

העבודה החינוכית במועדונים נעשתה לפי נושאים נבחרים שעליהם החליטו בצנטו"ס. ב"חודש הילד", למשל, עסקו בנושא "ילדי העולם כולו". המטפלות שוחחו עם הילדים וסיפרו להם על ילדים בני גילם בארצות שונות, כגון ילדים אפריקנים וילדים סינים. נושא נוסף היה "חיות בחורף" – הילדים הקשיבו בשקיקה לסיפורים שקראו המדריכות על סנאי שרצה להיות אדמוני בחורף, שרו, רקדו ושיחקו במשחק "הארנבת". בשל ההבדלים במצבם הפיסי והמנטלי של הילדים השונים, הציעו מטפלות אחדות לחלק את הילדים לקבוצות גיל ורמת השכלה, לתת לקבוצת הילדים שהשכלתם נמוכה שיעורים בקריאה וכתובה, ואילו את הילדים המשכילים יותר ללמד תפירה או נגרות ולשחק איתם במשחקים מאתגרים יותר.¹⁰² רבות מן המטפלות במועדונים הצביעו על התפקיד החשוב שהזנת הילדים ממלאת בחינוכם. א' יוסטמן, שעבדה כמטפלת במועדון ברחוב בגנו 1, סברה כי הארוחה היא נקודת המוצא לחינוך הילד והיא הקובעת את התנהגותו ואת נכונותו להתחנך. לטענתה, הילדים המלוכלכים חויבו להתרחץ לפני הארוחה, שאם לא כן לא היו מקבלים את מזונם. הילדים למדו לשמור על שקט בזמן הארוחה, לא לקפוץ על שולחנות וספסלים, לא לדחוף ולילל, לא לחטוף מהילדים הקטנים את מנת האוכל שלהם ולבסוף לומר תודה למטפלות.¹⁰³ יש להניח שהשימוש במנת המזון המוקצבת כתנאי להתנהגות נאותה לא נחל תמיד את מידת ההצלחה שאותה מתארת מחברת

עמ' 71 ואילך. ראו גם: Sakowska, "O tajnym nauczaniu", עמ' 239, ראו גם: י' פרליס, "קורצ'אק בגטו וארשה", עמ' 50; עדות פרידה בינדר (20 במאי 1996), **איו"ש** O.3/8948, עמ' 15.

101. ראו גם דוח ג' כהן וש' רדיגר, "Sprawozdania Swietliczanek", Sakowska, עמ' 64; "דוחות מטפלות", **איו"ש** M10.AR.2/110, עמ' 1;

102. "Sprawozdania Swietliczanek", Sakowska, עמ' 238. דוח אסתר קארסיובנה, שם, עמ' 62; דוח בוקסנבאום ניגלשפורן, שם, עמ' 64. ראו גם: **איו"ש** M.10.AR.2/110.

103. דוח א' יוסטמן, עמ' 3. ראו גם: Sakowska, "O tajnym nauczaniu", עמ' 237.

הדוח. קשה להאמין, למשל, שבחורף הקר אילצו תמיד את הילדים להתרחץ לפני הארוחה. יוסטמן סבורה כי בהכנת תוכנית העבודה של המטפלות במועדונים יש לייחס חשיבות בעיקר למטרות הקטנות, של שינוי בהתנהגות הילדים, ולא למטרות כלליות, שהמטפלות לא יוכלו לעמוד בהן. היא סברה שכאשר מטפלת הצליחה ללמד עשרה מכלל הילדים המגיעים למועדון קרוא וכתוב, היה ניתן לראות בכך הישג משמעותי.¹⁰⁴

במדור החינוך של היודנראט חודשה הפעילות של ועדת החינוך לשעבר, שהיתה מורכבת מנציגים של מוסדות החינוך היהודיים מלפני המלחמה. ועדה זו היא שקבעה קווים מנחים להקמת בתי ספר בגטו ולתוכנית הלימודים: הוחלט שבכל בתי הספר יתנהלו הלימודים באחת משלוש השפות – פולנית, יידיש או עברית. מקצועות הלימוד שנקבעו היו אריתמטיקה בשילוב גיאומטריה, לימודי דת ותנ"ך, טבע, ציור, מלאכה, זמרה והתעמלות. תחומי ההיסטוריה והגיאוגרפיה אמנם לא נזכרו במפורש בתוכנית הלימודים כיוון שנאסר ללמדם, אבל נלמדו במסגרת השעות שהוקצבו ללימודי השפות ולמקצועות הטכניים. תוכנית הלימודים הוגשה לאישור השלטונות הגרמניים, ואכן אושרה אחרי שינויים מסוימים.¹⁰⁵

תוכנית הלימודים ספגה ביקורת מהחוגים שהתנגדו ליודנראט. במאמר שכתב ס' טופיניצקי על היודנראט ב"גזטה ז'ידובסקה", מאשים המחבר את צ'רניאקוב ו"הקליקה" שלו באוריינטציה "פולוניזטורית". לעומת זאת, נאטאנבלוט, שמונתה למפקחת על בתי הספר מטעם היודנראט, טענה כי "האוריינטציה היתה בעלת גוון לאומי, הלימודים התרכזו סביב חגים יהודיים, סביב החיים והעבודה בגטו וסביב יצירות ספרות יהודיות".¹⁰⁶ אישור לעדותה של נאטאנבלוט נמצא בעדותו של פשיץ, המציין כי מנהל מדור החינוך, הורנשטיין, וסגנו, טאובר, על אף היותם מתבוללים, היו שניהם ציונים אדוקים ו"היבראיסטים" מסורים.¹⁰⁷ זיידמן טוען שבועדה נקבעה כי היודנראט ידאג למבני בתי הספר ולכלכלתם, באמצעות מדור השיכון, ואילו הזרמים השונים יארגנו את בתי הספר. נקבע שלכל זרם תהיה תוכנית לימודים משלו ושפה משלו, וכי מדור החינוך ביודנראט יטפל בצד הטכני והאדמיניסטרטיבי של בתי הספר.¹⁰⁸ ברם, בתי הספר הפרטיים, שלא נהנו מחסות מפלגתית, קופחו בוועדת החינוך. בדבריו על סוגיית בתי הספר הפרטיים נוקט קפלן לשון חריפה:

104. שם, שם.

105. נאטאנבלוט, "די שולן אין וארשעווער געטא", עמ' 176. ראו גם: Engelking & Leociak, *Getto Warszawskie*, עמ' 346. אנגלינג ולוצ'יאק מציינים שלא ידוע מה השינויים שהיודנראט נדרש לכלול בתוכנית הלימודים. ראו גם: "עדות נתן עק", **איו"ש** O.33/1012, עמ' 91.

106. Engelking & Leociak, *Getto Warszawskie*, עמ' 346. ראו נאטאנבלוט, "די שולן אין וארשעווער געטא", עמ' 177.

107. ראו: "עדות קופל פשיץ", בית לוחמי הגטאות, **אוספים** 3178, עמ' 41;

108. זיידמן, **יומן גטו וארשה**, עמ' 337.

"... המפלגות יצאו למערכה. כל אחת רוצה להראות את כוחה העז ושהיא תופסת מקום מרכזי באולפנות היהודיות. למעשה, הן כולן גדולות כזב של לטאה, אבל אין זה מונע מלהתנפח כצפרדע של קרילוב. אבל הלא אין לברוא יש מאין ולכן עמדו ומצאו תחבולה יפה. לבטל ולהעביר מן העולם את האולפנות הפרטיות. וכאן התחיל הצייד אחרי בתי-ספר פרטיים, שיסתפחו למפלגה הקרובה ויגדילו את כוחה".¹⁰⁹ עם זאת הוחלט ביוזמאט להשאיר את בתי הספר הפרטיים על כנם, אף שנטל התקציב לפעילותם ייפול על גב האולפנה הפרטית בלבד, בלא תמיכה מן היוזמאט.¹¹⁰

בגטו, ככל הידוע לנו, לא נכתבו ספרי לימוד חדשים, למעט המקראה של בתי הספר של ציש"א; בתי הספר השתמשו בספרים מלפני המלחמה. אלה מביניהם שלימדו בידיש ובעברית המשיכו בשיטות שנהגו טרם המלחמה, והשתמשו בספרי הלימוד הישנים, ככל שניתן היה להשיגם. אולם עיקר הבעיה התגלתה בבתי הספר ששפת ההוראה שלהם היתה פולנית, שכן הגוון הלאומי היהודי שאפיין את בתי הספר כעת היה זר לילדים היהודים שלמדו בהם.¹¹¹

המקראה של ציש"א, שנקראה "ידישע העפט" (מחברת יהודית), יצאה לאור בינואר 1942, ועורכיה היו המורה נתן סמולר והמשורר, חבר ה"בונד", בנימין וירובסקי. בהתאם להנחיות ציש"א לא הוגבלה המקראה רק לסופרים יהודים ושלבו בה גם קטעים מספרות פולנית ומערב-אירופית. חלק מהטקסטים הספרותיים הותאמו לצורכי הילדים בגטו – הכותרות שונן, וקטעי קריאה ארוכים קוצרו. כמו כן נמנעו העורכים מלכלול במקראה סיפורים עם סיומות ארוכות וטרגיות.

הנושא העיקרי במקראה היה עולם הטבע. לילדים הקטנים שגדלו בתוך הגטו היה מושג קלוש בלבד על עולם הטבע, ולכן נעשה ניסיון, באמצעות הסיפורים במקראה, למלא את עולמם בתיאורים שיתנו להם מושג כלשהו על פרחים, צמחים ועונות השנה.¹¹² היצירות מהספרות העברית הקלאסית שהופיעו במקראה הכילו לעתים תיאורים אלגוריים, שלדעת סקובסקה היה בהם רמז למאבק בכובש, כגון תמונה של נביטת גרעין, תיאור של התעוררות לחיים אחרי תרדמה ממושכת בתוך אדמה קפואה. נושא חשוב נוסף במקראה היה רגש האחוה, הרעות והיחסים האוהבים בין בני המשפחה.¹¹³

109. קפלן, **מגילת ייסורין** (5 בספטמבר 1940), עמ' 334.

110. שם (18, 24, 25, 26 ו-28 בספטמבר 1940), עמ' 340-346, 349.

111. נאטאנבלוט, "די שולן אין וארשעווער געטא", עמ' 177.

112. (ללא שם המחבר), "מקראות לבתי-ספר בגטו וארשה", בתוך: Sakowska, *Archiwum Ringelbluma*. עמ' 304. וראו גם רחל אוירבך, "מיומן הגטו", בתוך **אנציקלופדיה של גלויות**, א, עמ' 649. ראו גם: Sakowska, "O tajnym nauczaniu", עמ' 234.

113. המקראה כללה את קטעי הקריאה האלה: לב טולסטוי – "הזאב והטלה", "הדובה הגדולה", רבקה גלין – "זוג מגפיים", מריה קונפניצקה – "פרנוש על הויסלה", חיים נחמן ביאליק – "הקרח נמס",

בבתי הספר הרשמיים קיבלו הילדים עבודות בית. חלק מעבודותיהם היו למעשה תשובות למשאלים שנערכו על ידי ארכיון "עונג שבת", ונועדו לשימוש עתידי למחקר סוציולוגי שתכננו אנשי הארכיון. חלק מהעבודות, בנושא "מה אני רואה ברחוב", נשמרו. לדברי נאטאנבלוט, בתי הספר בגטו הקדישו שימת לב רבה לחינוך לאסתטיקה ולשיעורי ריתמיקה, אולם עם תחילת הגירוש הגדול ירד כל עמלם לטמיון.¹¹⁴

"האקציה הגדולה" (קיץ 1942) והשפעתה על החינוך הלגלי והמחתרתית בגטו וארשה

"האקציה הגדולה" בווארשה החלה ביום רביעי, ערב תשעה באב, 22 ביולי 1942, ונמשכה, למעט הפסקה של ימים מספר, עד 12 בספטמבר 1942. במשך שבעה שבועות הובלו למחנה ההשמדה טרבלינקה כ-250,000 יהודים, מתוך כ-350,000 היהודים שחיו בגטו וארשה ערב הגירוש. למספר זה יש להוסיף עוד 11,000 יהודים שנשלחו במהלך הגירוש למחנות עבודה.¹¹⁵ עם ראשוני הקורבנות נמנו ילדי הרחוב וילדי הפליטים, שהיו אלמנטים משוללי משענת יציבה בגטו. אלפי ילדים מהרחובות, מנקודות הפליטים ומהשכונות העניות ביותר בגטו, נחטפו ונלקחו לאומשלאגפלאץ (Umschlagplatz), מקום ריכוז יהודי וארשה לפני השילוחים. בתחילת אוגוסט 1942 גורשו ילדי בתי היתומים והפנימיות, למעט שני מוסדות – בית הנוער לבנות ובית הנוער לבנים. בעת הגירוש היו היתומים הקטנים תלויים בצוות המטפלים והמחנכים של המוסדות שבהם שהו. ברוב המקרים הלך צוות המטפלים יחד עם הילדים לאומשלאגפלאץ. קרוב ל-4,000 יתומים נלקחו לטרבלינקה. בה בעת חוסלו ונדונו לכליה כל

מנדלי מוכר ספרים – "אביב בכפר", אלפונס דודה – "העז של אדון סגין", פרץ מרקיש – "פתחו את הדלת", אדמונדו דה-אמיציס – "ליד מיטתו של אבא", שמעון פרוג – "השדה החרוש", משה פרנצבסקי – "ליבקה האדום", י"ל פרץ – "העגלון", שלום עליכם – "מוטל בן פייסי החזן", "ההר בחלם" ו"גזר דין חכם", דוד הופשטיין – "התבואה פורחת", יהואש – "סבתא ענן", דוד איינהורן – "תבואות אחיות", קטיה מולדובסקה – "גלגוליו של מעיל" ו"מדוע לארנבת יש בקע בשפה", אליעזר שניצלר – "שני חכמים" ו"סיפורים על מוטקה חבר". *Sakowska, Archiwum Ringelbluma*. עמ' 304.

114. שם, עמ' 119. ראו גם: (ללא שם המחבר), "מה אנחנו רואים ברחוב" (1 ביוני 1942), **איו"ש** M.10.ARI/1065; נאטאנבלוט, "די שולן אין וארשעווער געטא", עמ' 182, וכן: *Sakowska*, "O szkolnictwie i tajnym nauczaniu", עמ' 70.

115. חוי בן ששון, "כעת ורשה היהודית עושה רושם של בית קברות: החיים בגטו ורשה במהלך הגירוש הגדול", **דפים לחקר השואה** יח (1994), עמ' 103 ואילך. על פי הנתונים הדמוגרפים שהופיעו בארכיון רינגלבלום נלקחו ב"אקציה הגדולה" כ-237,954 מתוך 380,000 היהודים שחיו בגטו וארשה ערב הגירוש. ראו: "המבנה הדמוגרפי של האוכלוסייה היהודית ביולי 1942", **איו"ש** M.10.AR.2/285. גופים יהודיים מחתרתיים, שבנובמבר 1942 העבירו ללונדון דוח, גרסו שהמספר הכולל של המגורשים הגיע ל-300,000. זה המספר שבו נקבו מחברים שונים וכתבי זיכרונות, ויש שטענו כי מספר המגורשים

מוסדות צנטו"ס – "המועדונים לילדי פליטים" חוסלו כבר בראשית ה"אקציה", ומרבית המוסדות הנותרים חוסלו בעת המצודים; חלק מהם התפרקו משום שילדים חדלו לבקר בהם. מטבחי הילדים חוסלו בהדרגה. ב"אקציה" גורשו גם מאות עובדים של צנטו"ס – מחנכים ופדגוגים, רופאים ואחיות, פסיכולוגים ועובדים סוציאליים.¹¹⁶ במסותו על היכחדותה של האינטליגנציה היהודית בפולין כותב רינגלבלום:

"המחנכים היהודיים נפלו על משמרותיהם. מהידיעות שהגיעו מערי השדה ידעו בבירור מה עוללו לילדי בתי-היתומים. המוסדות הללו הוטלו הראשונים לתוך האש. אך זה לא הרתיע את ציבור המורים ואנשי המשק של המוסדות הללו והם נשאו על משמרותיהם עד לרגע האחרון... עלינו להרכין ראש לפני הקרבתם של טובי מחנכינו, הקרבה ללא הועיל ואולי מיותרת".¹¹⁷

מנתונים דמוגרפיים שנמצאו בארכיון רינגלבלום עולה שסך הילדים בווארשה בגילים 0-9 בתחילת שנת 1942 היה 51,458 וכי לאחר ה"אקציה", באוקטובר 1942, היה מספר הילדים שנותרו בגטו 498 נפש. סך הילדים בגילאים 10-19 בתחילת 1942 היה 75,073, ולאחרי ה"אקציה" 4,446. כלומר לאחר ה"אקציה" סך כל הילדים בגיל 0-19 היה 4,944.¹¹⁸

גם אז נעשה ניסיון להמשיך בעבודה הפדגוגית, שחלקה קיבל את אישור השלטונות הגרמניים. שוטר יהודי העיד על הימים שאחרי הגירוש: נותרה בעיית הילדים העזובים, אותו ילד שבשבילו [בשביל המשטר הנאצי ש.ד.] הוא האלמנט שיש לחסלו, הוא המאיים ביותר. בשטח הגטו וב'שופים' [בתי המלאכה בגטו ש.ד.] נותרו כמה עשרות ילדים יתומים. השאלה היתה מה לעשות איתם. ברשותו, ואפילו בהמלצתו וביוזמתו של קרל ברנדט, ראש המדור היהודי בגסטאפו, מארגנת המועצה בית יתומים בשביל הילדים האלה ברחוב זמנהוף 50 (או 52). ברנדט הגיע לחנוכת בית היתומים, נאם לפני הפקידים שנאספו וחתם את נאומו בקריאה: 'יש לעשות הכול למען הילדים. לתת להם הכול. להקדיש להם את כל האמצעים והכוחות. שום טרחה אינה מיותרת. ילד זה אוצר, זה העתיד של העם'.¹¹⁹

היה גבוה אף יותר. גוטמן מניח שביום התחלת ה"אקציה" היו בגטו 350,000 יהודים, וכי מספר המפונים לטרבלינקה עמד על 265,000. ראו גוטמן, **יהודי וארשה**, עמ' 231.

116. ראו: גוטמן, **יהודי וארשה**, עמ' 235; ברמן, **מימי מחתרת**, עמ' 217.

117. רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 28.

118. "המבנה הדמוגרפי של האוכלוסייה היהודית ביולי 1942", **איו"ש** M.10.AR.2/285.

119. (ללא שם המחבר), "כתביו של קצין במטרה היהודית", **איו"ש** O.6/156, עמ' 207.

ידיעות אלה עוררו בקרב היהודים חרדה עצומה, ולדברי רינגלבלום: "הציבור חושש מפני הבשורות הטובות שכן לפני הגירוש בווארשה הפיצו בשורות טובות כאלה".¹²⁰ הלל זיידמן מציין ביומנו, שב-27 בנובמבר 1942 כינס המהנדס מרק ליכטנבוים, שהיה יו"ר היודנראט לאחר התאבדותו של צ'רניאקוב, ישיבה של מנהלי המחלקות והעסקנים, כדי לדון בהקמת בתי ספר עבור הילדים ההולכים בטלים בגטו. ליכטנבוים טען שביכולתו לקבל את הסכמת השלטונות הגרמניים לצעד זה. הנוכחים הגיבו בהיסוס, משום שפחדו לכנס ילדים בקבוצות גדולות מחשש שייתפסו בידי הגרמנים ויגורשו, ובשל קשיים פדגוגיים – מה יספרו לילדים כשישאלו היכן הוריהם ומשפחתם? ברמן מעיד שלאחר ה"אקציה" הקים מנהל הכספים של צנטו"ס, יחד עם עובדים נוספים, מוסדות סעד ארעיים לילדים המעטים שנשארו בחיים. המורים המעטים שנותרו אחרי הגירוש לא הזניחו את עבודתם החינוכית. צנטו"ס הקים מחדש, בתמיכת הג'וינט, עשרות מועדונים. המועדונים הוקמו בדירות מגורים שחוברו באמצעות מעברים – שנפרצו בין הדירות במיוחד לצורך זה – ברחוב פרנצ'ישקנסקה 24. ביוזמת מורים פרטיים אורגנו גם "קומפלטים" תיכוניים לכיתות ז', ח' ו-ט' ובנוסף, הפעיל הרב אלכסנדר זישא פרידמן חדרים קטנים לילדים חרדים.¹²²

נראה שהיקף הלימודים בגטו לאחר ה"אקציה" היה מצומצם ביותר ומחतरתי ברובו. לאחר הגירוש השני, בינואר 1943, בימים שבין 18-22 בינואר 1943 בטלו כל פעולות החינוך עם הילדים והגטו החל להתכונן להתנגדות מזוינת.¹²³

אחרית דבר

מסגרות החינוך היסודי שנסקרו לעיל מעידות על רצף ותמורה במערכת החינוך בתקופת המלחמה. המאפיין המרכזי של החינוך היהודי שהתגבש בווארשה בתקופה זו הוא, מחד גיסא, המשכייתם של מוסדות החינוך היהודיים שפעלו בעיר בין שתי מלחמות עולם, ומאידך גיסא, הסתגלותה של מערכת החינוך היהודי שהתהוותה בגטו והתאמתה למצב החדש. גם בתקופה זו, כמו בקודמתה, שיקפה מערכת החינוך בווארשה את הפסיפס הפוליטי, הכלכלי, התרבותי והדתי של החברה היהודית בעיר. ברם, בניגוד לתקופה שבין שתי מלחמות העולם, שבה למדו רוב הילדים היהודים בבתי ספר ממלכתיים, בתקופת הכיבוש הגרמני כפו השלטונות הגרמניים על הקהילה היהודית הפרדה מהאוכלוסייה הסובבת אותה, ולפיכך לא התאפשר

120. רינגלבלום, **יומן ורשימות**, עמ' 414.

121. עדות פרץ אופוצ'ינסקי (2 בנובמבר 1942), **איו"ש** M.10.AR.2/289, עמ' 1; אברהם לוי, **מפנקסו של המורה מיהודיה** (תל אביב, תשכ"ט), עמ' 135 (31 באוקטובר 1942).

122. זיידמן, **יומן גטו וארשה**, עמ' 143, 147-148; ברמן, **במקום אשר יעד לי הגורל**, עמ' 96; נאטאנבלוט, "די שולן אין וארשעווער געטא", עמ' 185.

123. Engelking & Leociak, *Getto*, ראו גם: Sakowska, "O szkolnictwie i tajnym nauczaniu", עמ' 83. *Warszawskie*, עמ' 150.

חינוכם של ילדים יהודים אלא במסגרות יהודיות. נראה שכאשר הוקמו בתי הספר היהודיים העממיים הרשמיים בגטו גדל משקלם של זרמי החינוך השונים שפעלו בווארשה בין שתי מלחמות העולם. בתי הספר הפרטיים, לעומת זאת, איבדו מכוחם. בעת הכיבוש מילאו מסגרות חינוך סוציאליות תפקיד חשוב מאוד בחינוך היסודי. הן אפשרו לימודים בהיקף נרחב לילדים יתומים ועניים בווארשה, אשר מספרם גדל בהתמדה, אולם ניסיון לדאוג לילדים – בראש ובראשונה להזנה, ללבוש ולחינוך לשמירה על ההיגיינה האישית – לא תמיד צלח.

מערכת החינוך היהודי שקמה בווארשה בזמן הכיבוש, הן המחתרתית והן הרשמית, נאלצה להתמודד עם אתגרים רבים שלא היו קיימים לפני המלחמה בתחום הטיפול בילדים ובנוער. מעיון במקורות השונים מתברר שאכן היו שינויים בתכנים ובשיטות ההוראה של מרכזי החינוך השונים, אך היקף השינויים ומהותם השתנו ממרכז למרכז. נראה כי תוכני החינוך ושיטות ההוראה במסגרת החינוך הסוציאלי הותאמו לצורכיהם המיוחדים של הילדים אשר הגיעו לשם, ילדים משכבות מצוקה, ילדים נטושים, יתומים ויתומים למחצה. כמו בימים שקדמו למלחמה, גם כאן לא הודגשה רק ההוראה, אלא החינוך בכלל. בניגוד לתקופה שקדמה למלחמה, כעת היה מצבם הפיננסי של מוסדות העזרה הסוציאלית עגום, מה גם שככל שהתקדמה המלחמה גדל מספרם של הילדים שנזקקו לסיוע. לפיכך, לעתים קרובות נבצר מן המוסדות הללו לספק לילדים סיוע אלמנטרי כגון מזון, ביגוד, מבנה מגורים תקין, ציוד לימודי וכדומה, שיאפשר למידה תקינה.

בלימוד במטבחים הודגשו נטילת האחריות, פיתוח החוש האסתטי ורגש הרעות. בפנימיות הדגישו תוכני הלימוד למידת ערכים דמוקרטיים, שבאו לידי ביטוי בשלטון העצמי של הילדים, בבית הדין של החברים, בבחירת מועצת תלמידים וכדומה. למידת ערכים דמוקרטיים מקבלת משמעות מיוחדת בתקופה שבה היתה ידו של משטר הכיבוש על העליונה. בכל מסגרות החינוך הסוציאלי כללה הלמידה שיחה, משחק, שירה וריקוד, בעוד שתכנים לימודיים זכו לדגש קטן יותר. בתי הספר הרשמיים הדגישו גם את ההוראה השיטתית, שמטרתה הקניית השכלה לחניך. האוטונומיה של הזרמים בתחום החינוך נשמרה גם בגטו, וכל זרם קבע לעצמו את שפת ההוראה ותוכנית הלימודים שלו, אף שכל בתי הספר היו כפופים למחלקת החינוך של היודנראט. האוריינטציה החינוכית היתה יהודית לאומית. שיטות ההוראה שמלפני המלחמה שימשו בדרך כלל את המורים גם בתקופה זו, למעט שינויים אחדים שנדרשו בשל המצב החדש.

המורים לחינוך היסודי, בעיקר במסגרות החינוך הסוציאליות, סיכנו את חייהם בבואם במגע עם ילדים מהשכבות העניות, שהיו נגועים לעתים קרובות במחלות ובמגפות שונות. בדומה לשאר תחומי החיים בגטו וארשה, גם תחום החינוך התאפיין לאורך כל שנות קיומו באי השלמה עם צווי הגרמנים ובמרידה בהם. כבר עם סגירת בתי הספר היהודיים, בדצמבר 1939, הוקמה בווארשה מערכת חינוך מחתרית לילדים ולנוער. כשהתקבל מן השלטונות הגרמניים האישור המיוחל לפתוח בגטו בתי ספר יסודיים, עברו חלק ממוסדות החינוך הקיימים תהליך

של לגליזציה. עם זאת, מאחר שהאישור הרשמי התיר לימודים רק ל-5,000 ילדים בגילאי בית הספר היסודי, מסך כל הילדים והנוער בגיל בית הספר, המשיך החינוך המחתרתי להתקיים, גם אם בממדים מצומצמים יותר. בד בבד התקבלו לבתי הספר הרשמיים בגטו תלמידים במספר גבוה בהרבה מהמותר, חרף הצווים הגרמניים. בבתי ספר אלה ובמסגרות חינוך נוספות נלמדו שפות ותכנים אסורים אחרים. ואכן, גם בנסיבות הקיצוניות של משטר הכיבוש במלחמת העולם השנייה פעלה בווארשה מערכת חינוך מסועפת, הן בגלוי והן במחתרת.